

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Запорізька політехніка»

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
з вивчення змістових модулів
з дисципліни «Психологія»,
що виносяться на самостійну роботу студента
для всіх форм навчання
спеціальності 073 «Менеджмент»

Навчально-методичні рекомендації з вивчення змістових модулів дисципліни «Психологія», що виносяться на самостійну роботу студента для всіх форм навчання спеціальності 073 «Менеджмент» / Укл.: Ємельяненко Є.О. – Запоріжжя: НУ "Запорізька політехніка", 2021. – 65 с.

Укладачі:

к.філос.н., доцент кафедри філософії Ємельяненко Є.О.

Відповідальний за випуск: к.філос.н., доцент Ємельяненко Є.О.

Рецензент: д.філос.н., завідувач кафедри філософії Національного університету «Запорізька політехніка», професор Бондаренко О.В.

Затверджено

на засіданні кафедри філософії НУ «Запорізька політехніка»
№ 2 від «15 » вересня 2021 р.

Рекомендовано до видання НМК гуманітарного факультету,
протокол № 3 від «16 » вересня 2021 р.

ЗМІСТ

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 1

1.1 Психологія як наука та навчальна дисципліна. Специфіка психологічного знання	4
1.2 Історія розвитку психології та основні психологічні школи.....	6
1.3 Особливості психічного відображення. Психіка та свідомість	12
1.4. Особистість в психології. Біологічне та соціальне в людині. Сучасні теорії особистості	16
1.5 Психічні процеси: пізнавальні, емоційно-вольові, мотиваційні	25

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 2

2.1 Психічні властивості та психічні стани.....	32
2.2 Мала група як об'єкт психології.....	36
2.3 Особливості групової динаміки.....	52
Використана та рекомендована література	64

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 1

1.1 Психологія як наука та навчальна дисципліна. Специфіка психологічного знання

Предметом науки є той теоретичний аспект, який вона може виокремити в ході дослідження своїх об'єктів за допомогою притаманних їй засобів. До числа об'єктів науки належить сукупність явищ, котрі вона вивчає.

Об'єктами психології є явища, які належать до внутрішнього світу людини і пояснюються наявністю в неї **психіки** – якості головного мозку, що забезпечує можливість відображення впливів предметів і явищ дійсності. Психіка притаманна і тваринам. Проте психічне відображення тварини має певні відмінності, зумовлені особливостями розвитку її мозку та нервової системи, відсутністю соціального життя.

В нашому посібнику ми ставимо за мету розглянути особливості психічного відображення дійсності, що реалізується людиною. Його зміст становить своєрідну **психічну реальність**, утворення якої забезпечують такі групи психічних явищ, як:

- **психічні процеси** (пізнавальні, емоційні, вольові) – явища, котрі уможливають первинні відображення і усвідомлення впливів дійсності;

- **психічні властивості** (темперамент, характер, здібності, спрямованість) – стійкі особливості людини, котрі забезпечують певний якісно-кількісний рівень поведінки і діяльності, що є типовими для даної людини;

- **психічні стани** (пізнавальні: зосередженість, розсіяність, сумніви, цікавість; емоційні: пригніченість, піднесення, тривога; вольові: рішучість, розгубленість; функціональні: бадьорість, активність, пасивність, втома, апатія та ін.) – форма реагування, яка відображає рівень працездатності та якості функціонування психіки людини і водночас її ставлення до власних психічних явищ у певній ситуації та в певний момент часу.

Психічна реальність отримує своє зовнішнє відображення у **поведінці**, джерелом якої є природні та соціальні потреби людини.

Для того, щоб задовольнити потреби, необхідно мати певний досвід: знання, навички, уміння. Людина засвоює і накопичує такий досвід протягом життя завдяки перебігові психічних процесів відповідно до своїх психічних властивостей та станів. Ці здобутки – від набутої немовлям можливості утримувати в руці предмети до здатності дорослого осмислювати складні соціальні і природні феномени називаються **психічними утвореннями**.

Останні уможлиблюють задоволення людських потреб шляхом виконання системи усвідомлених та доцільних дій, що називається **діяльністю**. Засоби і цілі людської діяльності мають суспільно-індивідуальний характер, тобто пов'язані з потребами суспільства, особливостями його культурно-історичного розвитку. Людина отримує здатність виконувати дії через засвоєння накопиченого попередніми поколіннями, тобто вже існуючого досвіду. Їх зміст великою мірою залежить від потреб суспільства, в якому вона формується і розвивається. Взаємозв'язок людини з суспільством реалізується за допомогою **соціально-психологічних явищ і процесів**. Вони обумовлені спілкуванням між людьми та їх приналежністю до соціальних спільнот і забезпечують взаємозв'язок психічного і соціального.

Тому у найширшому розумінні під предметом психології розуміють психічну реальність, яка охоплює всі прояви психічного життя органічного світу.

Існують і інші його трактування. Так, з огляду на різноманітність світу психічних явищ, необхідність пояснення законів, закономірностей та механізмів їхнього розвитку та функціонування, предметом психології визначають і сукупність фактів, закономірностей і механізмів психічного життя.

У ході життєдіяльності та в результаті залучення людини до притаманних конкретній історичній епосі та певній людській спільноті соціокультурних відносин і засвоєння нею соціального досвіду виникає особлива форма психічної діяльності – **свідомість**, тобто здатність до пізнання дійсності та вироблення певного оціночного, теоретичного і практичного ставлення до неї. Це уможлиблює надбання людською істотою системи соціально зумовлених психічних якостей і її становлення як **особистості** – індивіда, який за допомогою засвоєння суспільного досвіду став суб'єктом соціальних відносин і свідомої діяльності. Процес

формування особистості відбувається як під впливом зовнішніх соціокультурних та природних умов, так і внаслідок вияву активності з боку самої людини. Останнє робить можливим її самовизначення, саморозвиток, самотворення.

Тому предметом психології можна вважати людину як суб'єкт психіки, а також закономірні зв'язки людини з природним та соціокультурним середовищем.

Викладене засвідчує, що в контексті вивчення людини предметом психології є факти, закономірності, механізми психіки людини як її суб'єкта та закономірні зв'язки людини з соціокультурним і природним середовищем, що породжують психічні явища.

Виходячи з цього визначення та враховуючи те, що психічні явища не є даністю, а розвиваються протягом життя людини, **психологію можна охарактеризувати як науку, що вивчає психічну реальність як складну динамічну сутність в аспектах її утворення, функціонування і розвитку.**

1.2 Історія розвитку психології та основні психологічні школи

Людина завжди прагнула відшукати причини виникнення та прояву тих чи інших процесів, що відбувалися в оточуючому середовищі і особливо тих, які привертали її увагу. Але недостатній розвиток знань про природу та суспільство не давав їй змоги пояснити багато феноменів, і насамперед психічних. Тому у міфах, віруваннях, створених людством на зорі його виникнення, психічні явища об'єднувалися в одному понятті «душа» - найбільш незрозуміле явище природи для первісних людей.

Душа (від грецьк. *psyche*) уявлялася як сива хмара диму, з'єднана з тілом, але здатна відділятися від нього і знову зливатися з ним. Вона могла оселитися не лише в людині, тварині, а й у різних предметах неживої природи. Під час сну душа відділяється від тіла і мандрує, а коли людина прокинеться, то душа знову повертається до неї; коли ж душа не знаходить свого тіла і в нього вселяється інша, то у людини виникають різні психічні розлади. Так, непритомність - це тимчасове, а смерть - остаточне покидання тіла душею. Душа людини, що вмерла, покинувши її, продовжує жити у спеціальному, подібному до

людського, угрупованні, отже, може існувати сама по собі, окремо від тіла, і тому вона безсмертна.

Німецький психолог В. Вундт (1832-1920) всі форми вірування в «душу» звів до трьох основних стадій:

1) примітивний анімізм (час панування чародійства і фетишизму);

2) тотемізм і манізм (культ предків);

3) віра у світ демонів (тих, що захищають, насилають хвороби тощо). Філософія раннього періоду донесла до наших днів міфологічний образ чарівної дівчини Психеї, яка уособлювала в собі уявлення про матеріальний образ «душі».

Та з часом виникли нові погляди на природу психіки. До пояснення її звернулися мислителі-філософи. На їх думку (Фалес, VII-VI ст. до н.е., Анаксимен, VI ст. до н.е., Геракліт, VI-V ст. до н.е.), душа одухотворює людей і тварин, оскільки вона залишає форму елемента, що утворює першооснову світу (повітря, вода, вогонь). Так, на думку Геракліта, в основі будови Всесвіту лежить вогонь. Вогняною основою в організмі є душа.

Демокріт (V-IV ст. до н.е.), Епікур (IV-III ст. до н.е.) і Лукрецій (I ст. до н.е.) вважали, що душа складається з дрібних кулястих атомів, які завдяки своїй формі легко проникають у різні тіла і приводять їх у рух. Вона є матеріальним органом, що оживляє тіло. У вченні Демокріта рух виступає як найважливіший пояснювальний психологічний принцип. Різні стани тіла, в тому числі й хворобливі, він пояснював розташуванням атомів і величиною проміжків між ними.

Філософи-ідеалісти, зокрема Платон V-IV ст. до н.е.), ділили душу на три частини: розум, мужність, хтивість. Кожна частина мала своє місцезнаходження - відповідно голова, груди, черевна порожнина. При цьому вони розподіляються нерівномірно. В аристократів переважає завжди розумна частина душі, а у рабів - найнижча частина душі - хтивість. Розумна частина душі до того, як потрапить у тіло, витає десь у незримому світі. Людський розум пізнає лише ідеї - ейдоси, яких у навколишньому світі немає, вони лежать по той бік природи і не сприймаються органами чуття людини. На думку Платона, душа і тіло (або духовне і матеріальне) - дві самостійних першооснови, що існують незалежно одне від одного.

Учень Платона Аристотель (IV ст. до н.е.) вважав, що душа і тіло не існують самі по собі, вони нероздільні. Він написав перший психологічний трактат «Про душу». Саму душу Аристотель не ділив на окремі частини, хоча прояви її вбачав у різних здібностях до діяльності: живильній, відчуваючій, руховій і розумовій. У своїх працях Аристотель вживає такі психологічні поняття, як «відчуття», «чуття», «пам'ять» тощо. Він висунув також своєрідну теорію про формування характеру в конкретній діяльності: «...Усе те, що маємо від природи, ми дістаємо спочатку як можливість, а потім втілюємо в діяльності...». Особливого значення надавалось наполегливому, систематичному тренуванню і повторенню.

Досягнення давньогрецьких вчених у розумінні поняття «душа» були значними. По суті, вони обумовили перехід мислення від міфологічного до наукового. Необхідність (Геракліт), причинність (Демокріт), упорядкованість (Анаксагор) - це принципи, якими вони пояснювали не лише природні явища, а й психічні.

Анатомі, вивчаючи природу психічних явищ, проводили спеціальні дослідження людського тіла. Такі лікарі давнини, як Герофіл та Еразістрат (III ст. до н.е.), відкрили нерви.

Лікар Алкмеон (V ст. до н.е.) стверджував, що мозок є органом, де міститься душа. Він, по суті, висунув теорію про локалізацію психічних функцій у мозку людини. Алкмеон вважав, що відчуття є основою пізнання світу. Гіппократ також вважав, що мозок є органом психіки і за формою являє собою велику залозу. Психіку Гіппократ пояснював, враховуючи той науковий напрямок, який створив він у медицині, - гуморальний (від *humor* - волога, сік). Залежно від складу соків організму визначається характер, темперамент людини. Він розрізняв чотири темпераменти і відповідно чотири типи людей: 1) меланхоліки; 2) сангвініки; 3) холерики; 4) флегматики.

Клавдій Гален, хірург гладіаторів, мав усі умови для вивчення будови тіла. Органами душі він вважав мозок, серце і печінку. Кожен із цих органів виконує одну з психічних функцій. Печінка - носій пожадливості, хтивості, серце - гніву і мужності, мозок - розуму. Нерви складаються з того ж матеріалу, що й мозок. За Галеном, змішування чотирьох соків обумовлює здоров'я або хворобу людини. Абсолютно правильне змішування соків - це ідеал. Реально ж одні соки домінують над іншими. Душа також складається з них. Гален уже чітко уявляв роль мозку у психічній діяльності людини, вважаючи

його основною ланкою, яка зв'язує її з навколишнім світом за допомогою органів відчуття, центром психічного життя людини.

А.Августин (354-430) висловив думку про головну роль волі як «інтенції душі» у складній природі свідомості. Тим самим він дав початок розвитку волюнтаристичного та інтроспективного напрямів у психологічній науці.

Видатний арабський лікар і мислитель Абу Алі Ібн-Сіна (Авіценна, X-XI ст.) також зробив значний внесок у вивчення психічних явищ. Авіценна, вивчаючи психофізіологічні функції, розглядав їх як з природничо-наукових, так і з метафізичних позицій. Він мав дві протилежні точки зору на душу: медичну й філософську. Ібн-Сіна вважав при цьому, що філософська позиція «шукача істини» для лікаря менш важлива, ніж медична. Правда, на той час медицина ще не була окремою сферою знань та діяльності людини. Своє розуміння психіки Авіценна виклав у «Каноні лікарської науки». На його думку, душа, субстрат усіх життєвих психічних явищ, - це певна легка субстанція, яка зароджується із пароподібних частин чотирьох основних соків організму. Вивчаючи духовне життя людини, він намагався оцінювати взаємозв'язок між сприйманням, пам'яттю, уявою і мисленням. У процесі лікування Авіценна завжди враховував вплив психіки на виникнення і перебіг захворювань. Надаючи допомогу хворим, широко застосовував лікування словом, музикою тощо. Його ідеї сприяли розквіту природничо-наукової психології.

Погляди середньовічного філософа Фоми Аквінського (1225-1274) з часом були покладені в основу раціоналістичного напрямку психології. Продовжуючи вчення Аристотеля про форму та матерію, Ф. Аквінський висловив думку про те, що душа є безсмертною нематеріальною сутністю і має тільки їй притаманні здатності розуму. Тому розуміння сутності речей може бути досягнуте лише зусиллями розуму.

XVI сторіччя ознаменувалося бурхливим розквітом природничих наук, що створило передумови для вивчення психіки на підставі спостережень і дослідів. Так, можна припустити, що ідеї англійського філософа Ф. Бекона (1561-1626) підштовхнули розвиток наукових уявлень про вищу нервову діяльність як матеріальний субстрат психіки.

Англійський філософ XVII століття Т. Гоббс (1588-1679) теж вважав, що носієм мислення є організована певним чином матерія.

Проте у психології цього періоду експеримент не знайшов широкого застосування. Тому багато вчених, у тому числі й французький філософ і природодослідник Рене Декарт (1596-1650), який зробив відкриття у фізіології (уперше обґрунтував поняття рефлексу як закономірної рухової відповіді організму на зовнішнє подразнення), у своїх поглядах на психіку виявилися дуалістами. Так, Декарт припускав, що тіло і душа перебувають у взаємодії, яку забезпечує третя субстанція - Бог. Під впливом поглядів Декарта філософи вважали, що є дві незалежних першооснови - мислячий дух і протяжна матерія, вони існують самотійно, незалежно одне від одного. Діяльність душі відбувається за законами духу, а діяльність тіла - за законами механіки.

Принципом детермінізму, який, з одного боку, заперечує свободу волі, з іншого - включає душу в систему причинного пояснення природних явищ, спробував подолати декартівський дуалізм видатний нідерландський філософ XVII століття Б. Спіноза (1632-1677).

Знання про психічне, як і всі істинні знання, можна одержати лише у досвіді, вважав сучасник Спінози англійський філософ-сенсуаліст Дж. Локк (1632-1704).

Саме поняття «психологія», на думку багатьох дослідників, було запроваджене Гокленіусом (1590), але прижилося значно пізніше {*psychologia empirica*, 1734 р.) і остаточно закріпилося у творах німецького філософа І. Канта - основоположника німецького класичного ідеалізму. Він у своїй «Антропології» досить правильно описав індивідуальні особливості особистості, людських характерів, що не втратило свого значення і сьогодні. Кант одним із перших серед західноєвропейських філософів довів, що людина силою власної волі може переборювати хворобливі відчуття, а також сформулював низку психогігієнічних і психопрофілактичних принципів, що безпосередньо торкаються цієї проблеми. Він стверджував, що розумна людина не дозволить розвинутих іпохондрії. Вона знайде можливість забути про свою хворобу, якщо така справді існує. Віддаючи належне тренуванню психічних можливостей, розвитку відчуттів. Кант розглядав їх як чисту суб'єктивність.

Геніальним відкриттям того, що свідомість формується в діяльності, було одним із досягнень філософсько-психологічної творчості Г. В. Ф. Гегеля (1770-1831).

Яскравим представником асоціанізму виступав Г.Спенсер (1820-1903). Асоціаністи розглядали складні психічні процеси як такі, що можуть бути розкладені на простіші.

Предмет психології трактувався по-різному на різних етапах розвитку психологічного знання. На першому етапі (до початку нашої ери) основним предметом пізнання виступала душа людини як певна нематеріальна, нетілесна основа, що надає життю вищого смислу. На другому етапі (від початку нашої ери до середини XIX ст.) увагу вчених привернув феномен свідомості. Третій етап, який продовжувався від другої половини і до кінця XIX ст., визначався спрямованістю психології на вивчення іншого предмету – поведінки як сукупності реакцій організму на зовнішні подразники. Наприкінці XIX ст. було започатковано четвертий етап, протягом якого основний предмет наукового інтересу психологів становила самосвідомість – система уявлень індивіда про своє «Я» та про регуляцію на цій основі його відносин з навколишнім світом. З початку XX ст. розпочався сучасний етап, для якого характерним є посилення наукового інтересу до феномена особистості та можливостей її розвитку.

Трактування предмету психології залежить також від того, до якого теоретичного напрямку належить той чи інший дослідник.

Так, з точки зору представників **біхевіористичного напрямку** (У. Белл, Дж. Уотсон, Е. Торндайк), предметом цієї науки має бути передусім поведінка, котра вивчається у контексті взаємозв'язку зі стимулом та реакцією людини на нього. Необхідність вивчення свідомості заперечується, оскільки вважається, що дослідити цей феномен неможливо. Дещо відмінними є позиції **необіхевіоризму** (К. Гал, Дж. Мід, Б.Ф. Скіннер, Е. Толмен). Вони визначаються прийняттям головного положення біхевіоризму про стимульний характер поведінки, однак спрямовані на врахування проявів свідомості як реального чинника поведінки. Відтак, схема поведінки отримує модифікований вигляд: «стимул – свідомість – реакція».

Характерним для **гештальтпсихології** (М.Вертгаймер, В.Келлер, К. Левін) є висунення тези про необхідність вивчення психіки з точки зору цілісних структур (гештальтів). Основна увага приділяється дослідженню вищих функцій людини, передусім мислення як цілісної структури, первинної по відношенню до своїх елементів.

З позицій **психоаналізу** (А.Адлер, К.Горні, Е.Еріксон, З.Фрейд, Е.Фромм, К.Юнг) психіка розглядається як складне багаторівневе явище, що функціонує на рівнях: 1) несвідомого, яке становить суть психіки, є головним елементом і джерелом психічної енергії; 2) передсвідомого, котре містить психічні акти, що можуть бути усвідомлені за певних умов; 3) свідомого – елементу надбудови, що виростає над несвідомим і перебуває з ним у конфлікті. Тому інтерес дослідників у межах цього напряму переважно спрямовується на несвідоме.

Гуманістична психологія (А.Маслоу, Г.Олпорт, К.Роджерс) визнає своїм головним предметом особистість як унікальну цілісну систему, що є відкритою для розвитку всіх її елементів, тобто має можливість для самоактуалізації.

Незважаючи на розбіжності у поглядах і позиціях, учені, які працюють в межах кожного напряму, збагачують психологічну науку даними про ту чи іншу сторону психічного життя.

Отже, недаремно психологію вважають однією з найскладніших наук. Причинами цього є:

- складність і багатогранність психічних явищ;
- недостатня вивченість законів та закономірностей психічної діяльності;
- злиття предмета і об'єкта психології, зумовлене тим, що людина пізнає світ і себе за допомогою психіки, а надалі отримує можливості для впливу через це знання на світ і на свою психіку.

Психологія є особливою наукою внаслідок специфіки свого предмету та через своє значення для людини у плані самопізнання, самоуправління психічними функціями, діями і поведінкою, розуміння та взаємодії з іншими людьми. Перспективність психологічних досліджень зумовлена постійним зростанням ролі людини в суспільстві, глобалізацією усіх сфер людського життя у світі, що вимагає пошуків оптимальних шляхів для досягнення взаєморозуміння між людьми, пояснення та прогнозування їхньої поведінки і вчинків.

1.3 Особливості психічного відображення. Психіка та свідомість

Людина як істота, що володіє найскладнішими проявами психіки, є носієм свідомості. Свідомість - це особливе утворення, що

сформувалось під час суспільно-історичного розвитку на основі праці як специфічного виду людської діяльності, є формою цілеспрямованого психічного відображення.

Свідомість – це найвища форма розвитку психіки, притаманна тільки людині, що виявляється в складних формах відображення світу, опосередкована суспільно-історичною діяльністю людей

Через свідомість людина здатна пізнати сутність навколишнього світу, розуміти його та одночасно знати про те, що вона знає або не знає.

Свідомість як категорія філософії та психології традиційно розглядається науковцями. Зародження цих ідей почалося ще в античності, коли сформувались два філософські напрямки - ідеалізм та матеріалізм. З точки зору першого - ідеалізму - свідомість трактується як власне людська форма психіки, початок і умова буття, матеріалісти розглядають свідомість як результат відображення людиною дійсності, продукт пристосування та активного ставлення до буття. Однак щодо більш точної інтерпретації цього поняття виникає величезна кількість невирішених питань, тому вивчення та трактування поняття свідомості і по сьогодні залишається відкритою науковою проблемою. Свідомість характеризується певними особливостями.

Ознаки свідомості:

1. Рефлексивна здібність, тобто спроможність людини відображати саму себе.
2. Мислення уявлення дійсності – побудова схеми буття в психіці людини, причому як стосовно минулого, так і стосовно майбутнього.
3. Використання мови для позначення психічних образів, здатність до комунікації.

Абстрактне мислення як найскладніший прояв інтелектуальної діяльності.

Регуляція окремих вчинків і поведінки в цілому.

Свідомість поза людським буттям неможлива: свідомість народжується в бутті, створює буття, відображає буття. Таким чином, свідомість виконує такі **функції**:

1. Пізнавальна
2. Прогностична.
3. Регулятивна.

4. Рефлексивна.

5. Комунікативна.

Так, пізнавальна функція свідомості проявляється в накопиченні, переробці та використанні інформації щодо навколишньої дійсності; регулятивна-в контролі поведінкових та емоційних проявів; прогностична - в побудові образів майбутнього, плануванні подальшого життя; рефлексивна - в пізнанні людиною самої себе як суб'єкта психічної діяльності; комунікативна функція свідомості полягає в організації та підтриманні спілкування з іншими людьми.

Попри те, що прояви свідомості мають системний та інтегрований характер, вчені для зручності вивчення цього феномену виробили структуру, що має такі компоненти:

1. Знання – сукупність інформації про навколишню дійсність та способи її переробки, механізмом чого є діяльність та пізнавальні процеси.

2. Ставлення – суб'єктивне переживання людиною ставлення до подій. Виражається в емоціях та почуттях – так званій афективній сфері психіки.

3. Цілеспрямованість діяльності – спроможність людини до постановки та досягнення мети.

4. Самосвідомість – здатність людини до пізнання самої себе. Виражається в образі «Я», самооцінці тощо.

Цілком очевидно, що структура свідомості взаємопов'язана з її функціями, майже кожний компонент відповідає за певну функцію, наприклад, знання - за пізнавальну і прогностичну, рефлексивна функція забезпечується роботою самосвідомості тощо.

Рівні вияву психіки людини

Психіка - це складний комплекс, який працює за певними закономірностями. Як складові цього комплексу виокремлюють несвідомий, підсвідомий, свідомий і над свідомий рівні, які взаємопов'язані і взаємодіють між собою. Кожен рівень виконує свої необхідні функції у цілісному функціонуванні всієї психіки. Усі вони надзвичайно важливі під час життєдіяльності людини.

Свідомість є особливою формою психічної діяльності, орієнтованої на відображення й перетворення дійсності. У зоні ясної свідомості знаходить своє відображення мала частина психічного.

Сигнали, що потрапили в зону ясної свідомості, людина використовує для усвідомленого управління своєю поведінкою. Інші сигнали психіка також використовує для регулювання деяких процесів, але на підсвідомому рівні.

Типові завдання, які часто трапляються у звичайній ситуації, людина розв'язує підсвідомо, реалізуючи автоматизми. Автоматизми підсвідомості розвантажують свідомість від рутинних операцій (ходьба, біг, професійні навички тощо) для нових завдань, що в даний момент можна розв'язати лише на свідомому рівні.

Підсвідомість - це уявлення, бажання, потягу, почуття, стани, психічні явища та акти, які колись упродовж життя «вийшли» зі свідомості, виявляються у відповідних ситуаціях ніби автоматично, без чіткого і зрозумілого усвідомлення, але за певних умов їх можна повернути назад і усвідомити

3. Фрейд вивчав сновидіння, помилкові дії, невротичні симптоми як прояви підсвідомого

Проникнути в підсвідомість можна за допомогою таких методів, як аналіз описок, обмовок, запам'ятовувань, фантазій і снів людини, а також методу вільних асоціацій, проєктивних тестів тощо.

Явища людської психіки дуже різноманітні. Психічна діяльність може виходити за межі підсвідомого, переміщуючись також на несвідомий рівень.

Несвідомість - це сукупність психічних явищ, актів і станів, які виявляються на глибокому рівні функціонування психіки й цілковито позбавляють індивіда можливості впливу, оцінки, контролю і звіту в їхньому впливові на поведінку, вчинки, діяльність

Несвідоме виявляється і у так званих імпульсивних діях, коли людина не усвідомлює наслідків своїх вчинків. Наші наміри не завжди виражаються в наслідках наших дій адекватно, так, як ми б цього хотіли. Іноді, здійснивши той чи інший вчинок, людина сама не може зрозуміти, чому вона зробила саме так.

Виявляється несвідоме і в наших психічних процесах. Навіть мислення людини може відбуватися на несвідомому рівні. Уява, інтуїція, творчість взагалі неможливі без несвідомих компонентів.

Надсвідомість утримує психічні явища, акти й стани, які виникли внаслідок взаємодії зі Всесвітом, а також психічні механізми такої взаємодії

До надсвідомих явищ відносять творче натхнення, що супроводжується раптовим «осіянням» новою ідеєю, а також випадки миттєвого розв'язання завдань, які тривалий час не піддавались свідомим зусиллям, і ті, явища, які називають парасихічними, тощо.

Наприклад, різка зміна погоди, пори року впливають не тільки на фізичне самопочуття людей, а й на їхній настрій.

Оскільки людина має справу з комплексним використанням фактів свідомості та поведінки, вона може заглиблюватися в сфери неусвідомлюваного психічного.

1.4 Особистість в психології. Біологічне та соціальне в людині. Сучасні теорії особистості

Особистість – це не суто психологічне поняття, і вивчається вона всіма суспільними науками – філософією, соціологією, етикою, педагогікою та ін. Розумінню природи особистості сприяють література, музика, образотворче мистецтво. Особистість відіграє значну роль у вирішенні політичних, економічних, наукових, культурних, технічних проблем, загалом у піднесенні рівня людського буття.

Категорія особистості посідає в сучасних наукових дослідженнях і в суспільній свідомості одне з центральних місць. Завдяки категорії особистості постають можливості для цілісного підходу, системного аналізу та синтезу психологічних функцій, процесів, станів, властивостей людини.

У психологічній науці не існує загальноприйнятого визначення природи особистості. Епоху активного наукового вивчення проблем особистості можна умовно поділити на два етапи. Перший охоплює період з кінця XIX до середини XX ст. і приблизно збігається з періодом становлення класичної психології. У цей час були сформульовані фундаментальні положення про особистість, закладені основні напрями дослідження психологічних особливостей особистості. Другий етап досліджень проблем особистості розпочався у другій половині XX ст.

Важливим теоретичним завданням психологічної науки є розкриття психологічних засад тих психологічних властивостей, які характеризують людину як індивіда, особистість та індивідуальність.

Поняття «індивід» (від лат. *individuum* – неподільне) визначає родову належність людини. Цим поняттям позначається окремий представник людського роду в єдності його набутих та природжених особливостей, носій індивідуально своєрідних психофізичних рис. Це

людина як одинична природна істота, представник *homo sapiens*, продукт філогенетичного і онтогенетичного розвитку, єдності вродженого і набутого, носій індивідуально своєрідних рис. Говорячи про людину як індивіда, Б.Г.Ананьев описує його природні особливості, анатомофізіологічну основу особистості. Це і правомірно, і необхідно, однак важливо пам'ятати, що мова йде не про різні структури (людини як індивіда і людину як особистість), а про одну й ту саму структуру, що розглядається в різних аспектах. Індивід, як правильно зазначає К.В. Шорохова, означає людину як одну з людей, як носія загальних властивостей, як одиничність.

Найзагальнішими характеристиками індивіда є цілісність психофізіологічної організації, стійкість у взаємодії з навколишнім світом, активність. Ознака цілісності вказує на системний характер зв'язків між різноманітними функціями і механізмами, що реалізують життєві відношення індивіда. Стійкість характеризує собою збереження головних відношень індивіда до дійсності, передбачаючи разом з тим існування моментів пластичності, гнучкості, варіативності. Активність індивіда, забезпечуючи його здатність до самозмін, діалектично поєднує залежність від ситуації з подоланням її безпосередніх впливів.

З'являючись на світ як індивід, людина включається в систему суспільних відносин і процесів, у результаті чого набуває особливий соціальної якості - стає особистістю. Це відбувається завдяки тому, що людина, включаючись у систему суспільних зв'язків, виступає суб'єктом - носієм свідомості, яка формується і розвивається у процесі діяльності.

У понятті «суб'єкт» (від лат. *subjectum* - підмет) фіксується така характеристика індивіда чи групи, як здатність бути носієм предметно-практичної діяльності, джерелом активності, спрямованої на об'єкт. На відміну від суб'єкта, об'єкт – фрагмент реальності, на яку спрямована активність взаємозв'язаного з нею суб'єкта.

Для філософії, соціології, психології та інших наук головним об'єктом дослідження є особистість людини, яка стала фокусом схрещення економічних, політичних, духовних, релігійних граней життя суспільства.

У зв'язку з неможливістю вирішення проблем особистості зусиллями будь-якої однієї науки, на думку Б.Г.Ананьева, виникла потреба комплексно-інтегрованого підходу до їх вивчення, розробки цілісної системи теоретичного та практичного людинознавства. Учений виокремив чотири рівні людської організації, які складають найбільший

інтерес для наукового дослідження: індивід, суб'єкт діяльності, особистість, індивідуальність.

Незважаючи на численні спроби знайти загальні підходи, у працях дослідників існує багато визначень особистості, що пов'язано з багатозначністю цього поняття. І.С.Кон вважає, що, з одного боку, воно позначає конкретного індивіда (особу) як суб'єкта діяльності в єдності його індивідуальних властивостей (одиничне) і соціальних ролей (загальне). З іншого боку, особистість розуміється як соціально визначений індивід, який інтегрує соціально значущі риси, створені в процесі прямої і непрямой взаємодії з іншими людьми, що й робить його суб'єктом праці, пізнання та спілкування.

Узагальнюючи відомі підходи, можна визначити, що особистість – це конкретна людина, узята в системі її стійких соціально зумовлених психологічних характеристик, які виявляються в суспільних зв'язках і відношеннях, визначають її моральні вчинки і мають суттєве значення для неї самої і для оточуючих.

Неповторність поєднання природних та соціальних якостей індивіда, що втілюється у проявах його темпераменту, характеру, здібностей, специфіці потреб та інтересів, стилю діяльності, визначається поняттям «індивідуальність»

Згідно з теорією інтегральної індивідуальності В.С.Мерліна, індивідуальність людини складається з індивідуальних особливостей, що належать до різних рівнів її організації від біохімічного до соціального. Він виокремив три ієрархічні рівні: нижній (біохімічні, загальносоматичні і нейродинамічні властивості організму); середній (психічні властивості особистості; темперамент, риси характеру тощо); вищий (соціально-психологічні властивості: ролі людини в малих та великих групах). Виходячи з цього, новонароджена дитина вже є індивідуальністю, хоча остання обмежується лише властивостями її організму.

Не всі психологи погоджуються з широким розумінням індивідуальності. Так, О.Г.Асмолов локалізує індивідуальність на рівні властивостей особистості і пов'язує її зі смисловими відношеннями і установками особистості. «Індивідом народжуються, особистістю стають, а індивідуальність відстоюють», – вважає вчений. Індивідуальність відповідає за розв'язання питань, пов'язаних із сенсом життя, ціннісними орієнтаціями, життєвою позицією людини.

Співвідношення понять «особистість» та «індивідуальність» зображують графічно як два кола, що накладені одне на одне, але не збігаються повністю, хоча мають певну спільну площу. Така площа – це ті

властивості особистості, які складають базис її індивідуальності. Площа, що залишилася і символізує особистість, відповідає тим її властивостям, які є соціально типовими і характеризують її як представника численних малих та великих груп. «Залишок» індивідуальності включає біохімічні, загальносоматичні і нейродинамічні властивості, що не входять до структури особистості.

Таким чином, поняття особистості та індивідуальності не рівновеликі й не збігаються за змістом.

Проблема співвідношення біологічного і соціального в особистості – одна з центральних проблем сучасної психології. В історії розвитку психології як науки розглядалися практично всі можливі зв'язки між поняттями «психічне», «соціальне» і «біологічне». Психічний розвиток трактувався і як повністю спонтанний процес, який не залежить ні від біологічного, ні від соціального; і як похідний тільки від біологічного чи тільки соціального розвитку; і як результат їх паралельної дії на індивіда тощо. Можна виокремити кілька груп концепцій, які по-різному розглядають співвідношення соціального, психічного і біологічного.

У концепціях, у яких доводиться спонтанність психічного розвитку, психічне розглядається як явище, повністю підпорядковане своїм внутрішнім законам, жодним чином не пов'язане ні з біологічним, ні з соціальним. Людський організм є лише тією оболонкою, яка містить психічну діяльність. Такі погляди найчастіше зустрічаються в тих авторів, які доводять божественне походження психічних явищ.

Біологізаторські концепції розглядають психічне як лінійну функцію розвитку організму, як те, що слідує за цим розвитком. Усі особливості психічних процесів, станів і властивостей людини визначаються особливостями біологічної структури, а їх розвиток підпорядковується виключно біологічним законам. Нерідко при цьому використовуються закони, відкриті при вивченні тварин, які не враховують специфіки розвитку людського організму. У цих концепціях часто використовують основний біогенетичний закон – закон рекапітуляції для пояснення психічного розвитку. Згідно з цим законом, у розвитку індивіда відтворюється в головних рисах еволюція виду, до якого цей індивід належить. Крайнім виявом даної позиції є твердження про те, що психічне як самостійне явище в природі не існує, оскільки всі психічні явища можна описати і пояснити за допомогою біологічних (фізіологічних) понять. Слід зазначити, що така точка зору досить поширена серед фізіологів, і її дотримувався і І.П.Павлов.

На ідеї рекапітуляції ґрунтуються і соціологізаторські концепції. У рамках цих концепцій стверджується, що психічний розвиток індивіда є скороченим відтворенням основних ступенів процесів історичного розвитку суспільства, насамперед розвитку його духовного життя, культури. Сутність подібних концепцій можна знайти у В.Штерна. На його думку, принцип рекапітуляції охоплює й еволюцію психіки тварин, й історію духовного розвитку суспільства. Він писав: «Людський індивід у перші місяці періоду немовляти з переважанням нижчих почуттів, з неосмисленим рефлекторним та імпульсивним існуванням знаходиться на стадії ссавця; у другому півріччі, розвинувши діяльність хапання і різнобічного наслідування, він досягає розвитку вищого ссавця – мавпи, і на другому році, оволодівши вертикальною ходою і мовою, – елементарного людського стану. У перші п'ять років гри і казок він стоїть на ступені первісних народів. Потім іде вступ до школи, більш напружене впровадження в соціальне ціле з певними обов'язками – онтогенетична паралель вступу людини в культуру з її державними та економічними організаціями. У перші шкільні роки простий зміст античності і старозаповітного світу найбільш адекватний дитячому духу, середні роки носять риси фанатизму християнської культури, і тільки в періоді зрілості досягається духовна диференціація, яка відповідає стану культури нового часу».

Безумовно, людина народжується як представник певного біологічного виду. Водночас людина після народження виявляється в певному соціальному оточенні і тому розвивається не тільки як біологічний об'єкт, але й як представник певного суспільства. Ці дві тенденції відображаються в закономірностях розвитку людини, знаходяться в постійному взаємозв'язку.

Результати численних досліджень свідчать про те, що вихідною передумовою психічного розвитку індивіда є його біологічний розвиток. Індивід народжується з певним набором біологічних властивостей і фізіологічних механізмів, які виступають підґрунтям його психічного розвитку. Але ці передумови реалізуються лише в умовах людського суспільства.

Серед представників різних психологічних шкіл та між окремими дослідниками існують розбіжності в питанні співвідношення біологічного та соціального та ролі кожного з цих чинників, хоча ці погляди радше за все доповнюють один одного.

Відомий російський психолог Б.Ф. Ломов, досліджуючи проблеми формування особистості, намагався розкрити всю складність і

неоднозначність співвідношення біологічного і соціального. Його погляди можна викласти в таких тезах.

По-перше, досліджуючи розвиток індивіда, не можна обмежитися лише аналізом окремих психічних функцій і станів. Усі психічні функції повинні розглядатися в контексті формування і розвитку особистості. Тому проблема співвідношення біологічного і соціального виступає переважно як проблема співвідношення організму і особистості.

По-друге, слід мати на увазі, що одне з цих понять сформувалося в рамках біологічних наук, а інше – у рамках соціальних наук. Однак і те, й інше одночасно відноситься до людини і як представника виду *Homo sapiens*, і як до члена суспільства. Разом з тим у кожному з них відображені різні системи властивостей людини: у понятті організм – структура людського індивіда як біологічної системи, а в понятті особистість – включеність людини в життя суспільства.

По-третє, досліджуючи формування і розвиток особистості, вітчизняна психологія виходить з того, що особистість – це соціальна якість індивіда, у якій людина постає як член людського суспільства. Поза суспільством ця якість індивіда не існує, а тому поза аналізом відносин «індивід – суспільство» вона не може бути зрозуміла. Об'єктивним же підґрунтям особистісних властивостей індивіда є система суспільних відносин, у якій він живе й розвивається.

По-четверте, формування та розвиток особистості необхідно розглядати як засвоєння нею спеціальних програм, що склалися в певному суспільстві на певному історичному етапі. Це означає, що цей процес спрямовується суспільством за допомогою спеціальних соціальних інститутів, насамперед системою виховання й освіти.

Виходячи з цього, можна сказати, що чинники, які визначають характер розвитку індивіда, мають системний характер і відзначаються динамічністю, тобто відіграють на кожному етапі різну роль. При цьому вони містять як соціальні, так і біологічні детермінанти. Спроба представити ці детермінанти як суму двох паралельних або взаємопов'язаних рядів, що визначають характер психічного розвитку індивіда, – це досить грубе спрощення, яке викривляє суть справи. Навряд чи існує який-небудь універсальний принцип організації взаємозв'язку психічного і біологічного. Ці зв'язки багатопланові та багатогранні. Біологічне може виступати по відношенню до психічного як деякий його механізм, як передумова розвитку психічного, як зміст психічного відображення, як чинник, що впливає на психічні явища, як

причина окремих актів поведінки, як умова виникнення психічних явищ тощо. Ще більш багатограними є зв'язки психічного і соціального.

Теоретичні дослідження в галузі психології особистості велися вже давно, тому в історії даної проблеми можна виділити три періоди: філософсько-літературний, клінічний та власне експериментальний. Перший взяв свій початок від робіт давніх мислителів і продовжувався до початку XIX ст. Експериментальний період пов'язаний з іменами таких учених, як О.Ф.Лазурський, Г.Олпорт, Р.Кеттел. У перше десятиліття XIX ст. поряд з філософами та письменниками проблемами психології зацікавилися лікарі – психіатри. Вони першими стали проводити систематичні спостереження за особистістю хворого в клінічних умовах, вивчати історію його життя для розуміння поведінки хворого. При цьому встановлювався не тільки діагноз, а були здійснені спроби узагальнення даних про природу людської особистості. Тому цей період отримав назву клінічного.

Отже, якщо взагалі підходити до визначення сучасних теорій особистості, то щонайменше можна виділити 48 різноманітних їх варіантів. Зупинимося на деяких основних напрямках дослідження особистості.

Психоаналіз.

З.Фрейд (1856-1939) створив одну з найвидатніших теорій особистості. Він був послідовним детерміністом, вважав, що все в душевному житті має свою причину, кожна душевна подія викликається свідомим чи несвідомим наміром і визначається попередніми подіями. Головна його заслуга полягає в тому, що він уперше ввів у науку поняття несвідомого і створив методи роботи з неусвідомлюваними мотивами.

Він виокремив три сфери психічного: свідомість, підсвідомість і несвідоме. Саме в несвідомому знаходяться основні детермінанти особистості – психічна енергія, спонукання та інстинкти. Існує два основні інстинкти: лібідо, або прагнення до сексуального задоволення, та інстинкт агресії і прагнення до смерті. У структурі особистості існує також три компоненти: Воно (Ід), Я (Его), і Над-Я (Супер-Его). Ід - головна і центральна частина особистості майже цілком несвідома. Вона включає психічні форми, які ніколи не були свідомими, і ті, які виявилися неприйнятними для свідомості і були витіснені з неї. Ід не знає цінностей, добра і зла, не знає моралі.

Его, з одного боку, слідує несвідомим інстинктам, а з іншого – підкоряється вимогам реальності. Ця частина особистості відповідає

задовільну поведінку, може контролювати і придушувати інстинкти, прагнути до послаблення напруги і підсилення задоволення.

Супер-Его розвивається з Его і слугує місцем, де зберігаються моральні установки, норми поведінки, є суддею і цензором діяльності і думок Его, Мотиви, думки, які не відповідають нормам Супер-Его, витісняються у сферу несвідомого або підсвідомого.

Для того, щоб витіснений матеріал не потрапив до свідомості, Его використовує різні способи захисту, зокрема раціоналізацію, сублімацію, проекцію та уникнення. Его, за З. Фрейдом, постійно перебуває в конфлікті, оскільки вимоги Ід і Супер-Его несумісні. Тому Его постійно звертається до механізмів психологічного захисту, роль яких виконують сублімація, проекція, заміщення, витіснення. Це відбувається несвідомо, однак мотиви, переживання, почуття, що переміщуються у сферу несвідомого, виявляють себе у вигляді символів, у формі діяльності, найчастіше творчої, яка прийнятна для «цензора».

Але, незважаючи на наявність захисту, витіснені бажання прориваються до свідомості у формі сновидінь, фантазій, обмовок, несподіваних дій тощо і суттєво впливають на поведінку людини. Саме в цьому З.Фрейд вбачав причину невротичних станів. Психоаналіз допомагає звільнити людину від таких розладів і позитивно використовувати її енергію.

У теорії особистості З.Фрейда містяться як деякі продуктивні наукові положення (про складність, багатоплановість структури особистості, про свідоме й несвідоме, про внутрішні суперечності особистості), так і спірні погляди на природу особистості, які критикували навіть його учні. Найбільшою критики зазнали погляди на мотивацію людської поведінки природженими інстинктивними потребами (сексуальними, руйнівними) та фатальний антагонізм між свідомим і несвідомим, між індивідом і суспільством.

Ось чому виникла потреба в подоланні біологізаторських поглядів на особистість, у соціалізації фрейдистської теорії особистості, що й було здійснено неофрейдистами. Так, швейцарський психолог К.Г. Юнг (1875-1961), засновник аналітичної психології, учень З.Фрейда, не поділяв поглядів свого вчителя на пансексуалізм як рушійну силу поведінки людини. За К.Г.Юнгом, психіка людини має три рівні: свідомість, особисте несвідоме і колективне несвідоме. Визначальну роль у структурі особистості відіграє колективне несвідоме, яке утворюється із слідів пам'яті, що залишається від усього минулого людства і впливає на особистість людини, визначає її поведінку з моменту народження.

Колективне несвідоме утворюється з різних рівнів, які визначаються загальнолюдською, національною та расовою спадщинами. Найбільше значення мають сліди минулого, тобто досвід тваринних предків людини. Колективне несвідоме виявляється у вигляді архетипів – домінант, першородних образів у творчості, снобаченнях (наприклад, образ матері – землі, демона, мудрого старця тощо).

Особисте несвідоме складається з переживань, що були колись свідомими, але потім стали забутими або витісненими із свідомого. За певних умов вони стають усвідомленими. Структурними одиницями особистого несвідомого може бути констеляція почуттів, думок та спогадів, що певним чином організовані у так званих «комплексах». Центральну роль серед архетипів К.Г.Юнг відводив архетипу «самості» – потенційному центру особистості на відміну від «Его» («Я») як центру свідомості.

Завдяки психічним функціям - мисленню, інтуїції, почуттям – людина пристосовується до умов життя, але іноді індивід вимушено звертається до нижчого рівня несвідомого, тобто регресує.

К.Г.Юнг створив типологію особистості, котра визначалася не обставинами життя, а природженими її властивостями, в основі яких лежить спрямованість людини на себе або на зовнішнє. Відповідно до цього він розподіляв людей на основні типи – інтровертів та екстравертів, а також додаткові – інтуїтивний, мисленнєвий, емоційний.

Проти біологізаторських тенденцій З.Фрейда виступав також його відомий учень А.Адлер (1870-1937), котрий заснував так звану індивідуальну психологію. Він підкреслював, що основне в людині - не її природні інстинкти, а «суспільне почуття», або «почуття спільності». Це почуття природжене, але воно розвивається впродовж життя.

А.Адлер вважав, що структура особистості цілісна, а детермінантою її розвитку є потяг до вищості, прагнення влади, самоствердження. Однак цей потяг не завжди здійснений через можливе виникнення почуття неповноцінності. Через те, що нормальна особистість прагне не тільки до власної могутності, а й до блага суспільства, «соціальне почуття» є неминучою компенсацією будь-якої природної слабкості індивідуальних людських існувань. На основі цього були виділені різні види компенсації, що створюють різні «життєві стилі».

1. Успішна компенсація почуття неповноцінності є наслідком збігу потягу до вищості із соціальним інтересом.

2. Надкомпенсація означає однобічне пристосування до умов життя внаслідок надмірного розвитку якоїсь однієї риси або здібності.

3. «Вихід у хворобу», при якій людина не може звільнитися від почуття неповноцінності, не може прийти до компенсації «нормальними» засобами і тому виробляє симптоми хвороби, щоб виправдати свою невдачу. Так з'являється невроз.

Отже, індивідуальна психологія А.Адлера заперечує фатальний розвиток особистості з органічними інстинктами, більше того, вона стверджує, що цей розвиток підкоряється логіці суспільного життя.

До інших представників неофрейдизму належать також К.Хорні (1885-1952), Е.Фромм (1900-1980), Е.Еріксон (1902-1994).

1.5 Психічні процеси: пізнавальні, емоційно-вольові, мотиваційні

Психічні процеси – складні утворення, в яких беруть участь різні психофізіологічні функції та різні сторони свідомості. Психічні процеси мають свій специфічний зміст (пізнавальні, емоційні, вольові) і розкриваються через розвиток цього змісту.

У сучасній психології прийнято вважати, що психічні процеси тісно взаємозалежні й, суворо кажучи, зливаються в один цілісний процес, властивість за назвою «психіка». Поділ свідомості на психічні процеси умовно, воно не має теоретичного обґрунтування. У науці розробляються інтегративні підходи до психіки, і класифікація психічних процесів має скоріше педагогічну і пропедевтичну цінність, що сходить у міру розвитку науки.

Взаємозв'язок психічних процесів виражається, наприклад, у тім, що сприйняття неможливо без пам'яті, запам'ятовування неможливо без сприйняття, а увага неможлива без мислення.

Пізнавальний процес – психічний процес, за допомогою якого людина пізнає світ.

Пізнавальна діяльність – це процес відображення в мозку людини предметів та явищ дійсності. Вона складається із серії пізнавальних психічних процесів: відчуття, сприймання, уваги, пам'яті, уяви, мислення і мовлення. Відображення реальності в людській свідомості може відбуватися на рівні чуттєвого та абстрактного пізнання.

Чуттєве пізнання характеризується тим, що предмети і явища об'єктивного світу безпосередньо діють на органи чуття людини – її

зір, слух, нюх, тактильні та інші аналізатори і відображаються у мозку. До цієї форми пізнання дійсності належать пізнавальні психічні процеси відчуття та сприймання.

Вищою формою пізнання людиною є абстрактне пізнання, що відбувається за участю процесів мислення та уяви. У розвиненому вигляді ці пізнавальні процеси властиві тільки людині, яка має свідомість і виявляє психічну активність у діяльності. Істотною особливістю мислення та уяви є опосередкований характер відображення ними дійсності, зумовлений використанням раніше здобутих знань, досвіду, міркуваннями, побудовою гіпотез тощо. Об'єктом пізнання у процесах мислення та уяви є внутрішні, безпосередньо не дані у відчуттях об'єктів, закономірності явищ та процесів.

Важливу роль у пізнавальній діяльності людини відіграє пам'ять, яка своєрідно відображає, фіксує й відтворює те, що відображається у свідомості у процесі пізнання.

Важливою характеристикою пізнавальної діяльності є емоційні та вольові процеси, які спонукають особистість до активних дій, вольових актів.

Пізнання предметів та явищ об'єктивної дійсності, психічного життя людини здійснюється всіма пізнавальними процесами. Підґрунтям розумового пізнання світу, яким би складним воно було, є чуттєве пізнання. Разом з тим сприймання, запам'ятовування, відтворення та інші процеси неможливі без участі в них розумової діяльності, переживань та вольових прагнень. Але кожний з цих процесів має певні закономірності й постає у психічній діяльності або як провідний, або як допоміжний.

Пізнавальні процеси доповнюються емоційно-вольовими. Усе наше життя – процес раціонального оволодіння знаннями, фактами, теоріями. Але ми хочемо себе оточити предметами і людьми, що нам подобаються, до яких ми прив'язані емоційно. Досвід показує, що навчання через переживання нерідко буває ефективнішим, ніж просте засвоєння фактів. Ми не просто реагуємо на ті чи інші подразники середовища, ми пізнаємо їх через відчуття і сприймання, орієнтуючись на значення для нас цих подразників і почуваючи при цьому задоволеність або незадоволеність, що і сприяє подальшим діям.

Людина, пізнаючи навколишній світ, певним чином ставиться до пізнаваних предметів і явищ – із замилюванням, гнівом, радістю, сумом. Це можливо насамперед завдяки емоційним процесам.

Емоційні процеси – специфічна форма психічного відображення суб'єктивного ставлення людини до предметів або явищ у формі безпосереднього переживання (приємного чи неприємного). Емоційні процеси роблять світ психічних явищ більш насиченим, більш різноманітним і більш своєрідним.

Функції емоцій: сигнальна, регульовальна, комунікативна.

За допомогою емоцій людина визнає, наскільки значимі пізнавані нею предмети або явища для задоволення її потреб. Чим більше значення мають пізнавані об'єкти, тим більш глибокі переживання людини. Таким чином, емоції виконують *сигнальну функцію*.

Крім того, стійкі переживання певним чином змінюють поведінку людини, направляють і підтримують її, що дозволяє говорити про *регульовальну функцію* емоцій.

Виділяють також *комунікативну функцію* емоцій. Зовнішні прояви емоцій у міміці, пантоміміці дозволяють інформувати інших людей про своє ставлення до предметів і явищ дійсності.

Емоції і почуття, які є формами переживання людиною свого ставлення до дійсності, формами прояву (актуалізації) емоційних процесів, органічно пов'язані між собою. Але за своїм змістом і формою переживання вони не тотожні.

Емоція – це особливий клас психічних явищ, що відображає у формі безпосереднього, швидкоплинного переживання важливість для життєдіяльності індивіда певних явищ і ситуацій, що діють на нього.

Розрізняють *прості та складні емоції*. Переживання задоволення від їжі, бадьорості, втоми, болю – це прості емоції. Вони властиві і людям, і тваринам. Прості емоції в людському житті перетворилися на складні емоції і почуття. Характерною ознакою складних емоцій є те, що вони – результат усвідомлення об'єкта, що зумовив їх появу, розуміння їхнього життєвого значення, наприклад, переживання задоволення при сприйманні музики, пейзажу.

Почуття – вищий рівень розвитку емоцій, специфічно людські, узагальнені, стійкі переживання ставлення до предметів, явищ та потреб, що мають мотиваційну, пряму значимість.

У залежності від спрямованості виділяють такі **види почуттів**:

моральні – переживання людиною її ставлення до інших людей і до суспільства в цілому;

інтелектуальні – виражають ставлення особистості до процесу пізнання;

естетичні – почуття краси, що виявляються при сприйнятті творів мистецтва, явищ дійсності;

практичні – переживання людиною її ставлення до трудової, навчальної й інших видів діяльності.

Емоційність є вродженою, але почуття розвиваються протягом життя людини, у процесі розвитку її особистості.

З іншого боку, в історії психології тема волі формувалась як проблема свободи волі – здатності чи нездатності людини діяти незалежно від життєвих обставин, і довкола неї точилася гостра боротьба між представниками детермінізму та індетермінізму. Перші вважали волю *причиною зумовленим явищем* (Гоббс, Спіноза), другі – *самочинним актом*, джерелом людської активності (Платон, Фіхте, Шопенгауер).

У XX столітті інтерес до проблеми волі помітно зменшився, а такі психологічні теорії, як біхевіоризм, психоаналіз, когнітивна психологія цим поняттям практично не користуються.

Питання природи феномену волі в сучасній психології залишається досить проблематичним. Про це свідчить, зокрема, те, що в сучасних підручниках із психології питання волі або не розглядається взагалі, або його розглядають як явище діяльності.

Дискусії щодо проблеми волі точаться навколо таких питань, як специфіка і природа волі, співвідношення в ній морального, інтелектуального, емоційного, питання змісту волі, її мотивів, цілей. Чіткого формулювання поняття волі досі немає.

Вольові процеси – психічні процеси як свідомої, так несвідомої цілеспрямованої регуляції людиною своєї діяльності та поведінки з метою досягнення поставлених цілей.

Воля – внутрішня активність особистості, пов'язана з вибором мотивів, цілепокладанням, прагненням до досягнення мети, зусиллям до подолання перешкод, мобілізацією внутрішньої напруженості, здатністю регулювати спонукання, можливістю приймати рішення та гальмувати поведінкові реакції.

Воля виконує *спонукальну функцію*, зумовлюючи активність людини, *ігальмівну*, що виявляється в стримуванні небажаних проявів активності.

Воля виявляється в таких *вольових якостях* особистості, *якцілеспрямованість* (уміння людини підкоряти свої дії поставленим цілям), *наполегливість* (уміння людини мобілізувати свої можливості для тривалої боротьби з труднощами), *витримка* (уміння гальмувати дії, почуття, думки, що перешкоджають здійсненню прийнятого рішення), *рішучість* (уміння приймати і запроваджувати в життя швидкі й обґрунтовані рішення), *дисциплінованість* (свідоме підпорядкування своєї поведінки загальноприйнятим нормам, установленому порядку), *самостійність* (уміння не піддаватися впливам різних факторів, що відволікають від досягнення мети, діяти на основі своїх поглядів і переконань), *ретельність* (уміння виконувати свої зобов'язання в термін) і ін.

Розвиток (самовиховання) волі можливий при дотриманні ряду умов:

- систематичне тренування у подоланні труднощів, починаючи з порівняно незначних труднощів у повсякденному житті (режим дня, заняття спортом тощо);
- обов'язкове здійснення прийнятих рішень;
- постановка привабливої, особистісно значимої і соціально корисної мети;
- виділення і проходження ряду етапів на шляху до поставленої мети.

Мотиваційні процеси завершують функціонування вищезначених психічних явищ.

Мотивація не тільки детермінує діяльність людини, а й пронизує більшість сфер психічної активності, в тому числі й пізнавальну. Це стосується усіх пізнавальних процесів: сприймання, мислення, уяви та пам'яті

Говорячи про мотиваційні фактори, які впливають на перцепцію, не можна обминути проблему установки. Люди більш чутливі до тих об'єктів, які відповідають їх установці, ніж до тих, які їй не відповідають. Досліди зі спеціально створеною установкою (давалася інструкція очікувати стимули специфічного характеру або розрізняти особливі властивості в стимулах) показали, що суб'єкт

готовий розрізняти нові стимули, які мають зазначені властивості, тобто у нього з'являється вибіркова установка.

Вплив мотивів на сприймання виявляється і в так званому феномені сензитизації, або принципі резонансу. Йдеться про підвищену сприйнятливість до об'єкта актуальної мотивації: об'єкти, в яких відображені актуальні потреби людини, мають, як правило, нижчий поріг пізнання, ніж ті, які не входять до системи її потреб або мають для неї в даний момент меншу значущість. Особистість неначе резонує, налаштовується на сприймання того, що для неї актуально значуще.

Водночас із сенсibilізуючим впливом мотивації на перцепцію відмічені закономірності викривлення об'єкта перцепції під впливом тих або інших мотиваційних тенденцій. М. С. Неймарк дослідила дію трьох мотивів: зацікавленість самою справою; прагнення до самоствердження; боротьба за інтереси групи. Виявилось, що кількість помилок перцепції в досліджуваного була детермінована домінуючим мотивом. Випадки спотворюючого впливу досить сильних мотивів на сприймання мають місце і в природних умовах життя особистості. Наприклад, під впливом сильних почуттів суперників приписуються особливості, які йому насправді зовсім не притаманні (довгий ніс, криві ноги, злий вираз обличчя та ін.).

Мотиви мислення виникають у самому процесі мислення. Мотиви мислення традиційно поділяються на дві групи: зовнішні (розумова діяльність спрямована на результат, недов'язаний з пізнанням об'єкта) та внутрішні (розумова діяльність спрямована на пізнання об'єкта). Вплив мотивів на результати розумової діяльності виявився при дослідженні цілепокладання. Як відомо, в діяльності людини, крім кінцевої мети, важливу роль відіграють проміжні цілі, вони є відносно самостійними.

Можна простежити зміни в мисленні, що відбуваються під впливом зміни мотивації. В одній ситуації досліджуваний розв'язував задачу за «нейтральною» інструкцією, в іншій повідомлялося про дослідження розумової обдарованості. Виявилось, що із запровадженням мотивації кількість проміжних цілей збільшилась у 2 рази, а продуктивність знаходження рішень - у 3,5 рази. Крім того, мотиви інтенсифікували вплив підказки.

Мотиви впливають на когнітивні оцінки й тим самим на структурування, класифікацію та організацію певного стимульного

матеріалу. Наприклад, пропонується класифікувати картки з фразами так, щоб у кожній купі знаходились картки з фразами на одну тему. Як правило, досліджуваний зараховує до одного класу з однозначним стимулом, що має мотиваційно значущу ознаку як єдину класифікаційну підставу, багатозначні стимули, які містять цю ознаку. Чим більша кількість багатозначних стимулів об'єднується навколо однозначного стимулу, тим вище мотиваційна значущість відповідної теми.

Виявлення мотивації в уявленні та фантазії демонструє такий експеримент. Матроси з підводного човна повинні були впізнати ледве помітні на екрані обриси предметів. Реакція досліджуваних була найбільше пов'язана з їжею: оскільки матроси скучили за різноманітною їжею, то вони бачили посуд для їжі та інші об'єкти, пов'язані з відсутньою на борту їжею. Людина мріє про те і марить саме тим, що для неї значуще, в чому вона в цей час відчуває потребу. В продуктах уявлення та фантазії проектується особистість, і передовсім її мотиваційна сфера.

Зв'язок мотиваційних явищ з пам'яттю яскраво виявляється в «ефекті Зейгарник»: людина краще запам'ятовує дію, яка залишилася незавершеною. Чим це пояснюється? Якщо людина дає сама собі завдання (увечері комусь зателефонувати), в неї виникає потреба в діяльності (К. Левін назвав таку потребу «квазіпотребою»). Ця потреба викликає систему напружень, яка мала б розрядитися в діяльності, спрямованій на досягнення поставленої мети. Але ця діяльність через якісь причини виявилася загальмованою, і тому розрядка напруження не відбулася. Як же потреба буде мотивувати наші подальші дії? Вона викликає у нас прагнення мимоволі звернутися, коли з'явиться можливість, до припиненої діяльності, тобто добитися розрядки напруження. А тому характер персеверуючих (тобто тих, які відновлюються) дій, прагнень може непрямо свідчити про мотиви, які лежать у їх основі.

Процес забування є функцією не тільки часу, а й значущості для особистості того, що забувається. Те, що має для людини життєве значення і відіграє певну роль у її діяльності, як правило, не забувається. Наявність інтересу до матеріалу веде до більш тривалого його запам'ятовування. Матеріал, пов'язаний з потребами, з цілями людини, забувається повільніше.

Слід відзначити неабияку роль мотивації в активізації уваги до аспектів ситуації, релевантних мотивам. Ідеться про особливу вибірковість уваги, детерміновану актуальною потребою. Наприклад, людина, яка іде в тролейбусі й поринула у свої думки, раптом відволікається від них через випадково почуту фразу про те, що її цікавить.

Таким чином, пізнавальні процеси невід’ємні від особистості як і емоційно-вольові, а також мотиваційні і складають цілісну систему.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 2

2.1 Психічні властивості та психічні стани

Психічні властивості – сталі, стійкі душевні якості суб’єкта, яким притаманні закріпленість і повторюваність в структурі особистості: темперамент, характер, здібності.

Темперамент (від лат. *temperare* – змішувати в належних співвідношеннях, підігрівати, охолоджувати, уповільнювати, керувати) характеризує динамічний бік психічних реакцій людини – їх темп, швидкість, ритм та інтенсивність. Існує основні 4 типи темпераменту: сангвінічний, флегматичний, холеричний, меланхолічний.

Кожній людині крім динамічного боку дій, що виявляються в темпераменті, властиві істотні особливості, які позначаються на її діяльності та поведінці. Про одних говорять, що вони працьовиті, дисципліновані, скромні, чесні, сміливі, а про інших – лінькуваті, хвалькуваті, неорганізовані, честолюбні, самовпевнені. Ці й подібні риси виявляються настільки виразно й постійно, що становлять собою типовий вид особистості, індивідуальний стиль її соціальної поведінки. Такі психологічні особливості особистості називають рисами характеру. Сукупність таких стійких рис становить характер особистості.

Отже, характер – сукупність стійких індивідуально-психологічних властивостей людини, які виявляються в її діяльності та суспільній поведінці, у ставленні до колективу, до інших людей, праці, навколишнього світу та самої себе.

Серед істотних властивостей людини є її здібності. Здібності та діяльність, особливо праця, органічно взаємопов’язані. Людські

здібності виникли й розвинулись у процесі праці. І в діяльності, у праці вони виявляються. Люди, які мали розвинені здібності, в усі часи відіграли провідну роль у розвитку науки і техніки, створенні матеріальних і духовних багатств, суспільному прогресі.

Здібності – це своєрідні властивості людини, її інтелекту, що виявляються в навчальній, трудовій, особливо науковій та іншій діяльності і є необхідною умовою її успіху.

Темперамент – це біологічний фундамент особистості, який базується на властивостях нервової системи, пов'язаний з будовою тіла та обміном речовин в організмі. «Т» успадковують, а тому зусилля людини мають спрямовуватися не на його зміну, а на те, щоб його знати та використовувати для адекватної реалізації у відповідній діяльності. Це зумовлюється тим, що темперамент визначає стиль поведінки людини та способи організації нею своєї діяльності.

Досвід особистості проявляється у підпорядкованості таких понять: знання – вміння – навички. Вважається загально визнаним, що знання породжують вміння, а останні доводяться до автоматизму і стають навичками. Але така підпорядкованість не враховує того, що знання самі по собі ніколи не існують, а завжди стають елементами якоїсь діяльності, якихось умінь, дій. Лише в уміннях навички як засвоєні дії стають властивостями особистості та визначають її здібності до нових дій.

В психологічній науці під терміном здібності розуміють такі психологічні особливості людини, від яких залежить успішність оволодіння нею знаннями, вміннями, навичками. Передумовою для розвитку здібностей є задатки – вроджені анатомо-фізіологічні та функціональні особливості людини, що є підґрунтям для розвитку здібностей. Виділяють такі рівні здібностей: середні, обдарованість, талант, геніальність.

Середні здібності – наслідувально-стереотипні, на основі яких проходить виконавча діяльність.

Обдарованість – початок творчості в якій – небудь сфері діяльності, яка наближається до сер. рівня культури даного суспільства.

Талант – творча діяльність в одному обмеженому напрямку.

Геніальність яскравішими здібностями до більш високомасштабних узагальнень. – синтез декількох талантів із збільшеними на основі деяких міжпредметних зв

Утворені властивості, у свою чергу, впливають на перебіг процесів.

Так, у процесі відчуття формуються конкретні сенсорні властивості й цілісна сенсорна організація особистості, яка визначає в подальшому кількісно-якісну характеристику відчуттів.

У процесі розв'язання теоретичних і практичних завдань формується вольова організація особистості, визначаючи, як ухвалюються рішення і як вони реалізуються в житті.

Утворена скерованість особистості веде до вибіркового сприйняття та емоційних реакцій, пов'язаних із ним.

Психічним станом властиві такі особливості'.

- Цілісність. Хоча стани і належать здебільшого до певної сфери психіки (пізнавальної, емоційної, вольової), вони характеризують психічну діяльність загалом за певний проміжок часу.

- Рухливість і відносна стійкість. Психічні стани мінливі: мають початок, кінець, динаміку. Вони менш постійні, ніж властивості особистості, але більш стійкі, ніж психічні процеси.

- Прямий і безпосередній взаємозв'язок із психічними процесами і властивостями особистості. У структурі психіки стани розташовуються між процесами і властивостями особистості. Вони виникають унаслідок відображальної діяльності мозку. Але раз виникнувши, стани, з одного боку, впливають на психічні процеси (визначають тонус і темп відображальної діяльності, вибірковість відчуттів, сприйняття, продуктивність мислення індивіда тощо). Психічні стани слугують фоном, який сприяє вияву особливостей чи властивостей особистості. Наприклад, для стану чекання бою, який відчують деякі люди в передбойових умовах, характерне відхиленнями у сфері відчуттів і сприйняття пам'яті і мислення, неупорядкованості вольової активності, не властивої їм у звичайних умовах. Одночасно психічні стани випробують на собі вплив попередніх станів і властивостей особистості.

- Індивідуальна своєрідність і типовість. Психічні стани кожної людини своєрідні, оскільки нерозривно пов'язані з індивідуальними особливостями особистості, її моральними та іншими рисами. Людині із сангвінічним темпераментом властиво, як правило, перебільшувати успіхи і витлумачувати все в мажорному світлі, тому що найбільш типовим для неї є піднесений стан.

Риси особистості й пережиті психічні стани не завжди відповідають один одному. Те, що приймається іноді за рису особистості, виявляється нетиповим для даної людини, тимчасовим станом. Наприклад, пригніченість може бути не лише стійкою рисою особистості меланхолійного темпераменту, а й виявлятися як стан, зумовлений у людини неприємностями на роботі, у побуті.

- Крайнє різноманіття психічних станів. Про це свідчить такий неповний їхній перелік: подив і здивування, розгубленість і зосередженість, надія і безнадійність, зневіра і бадьорість, піднесення і збудженість, нерішучість і рішучість, напруженість і спокій тощо.

- Полярність. Кожному психічному стану відповідає протилежний стан. Так, активності протистоїть пасивність, упевненість – непевність, рішучості – нерішучість. Полярність станів, швидкий перехід людини з одного стану в протилежний, особливо яскраво виявляється в незвичайних (екстремальних) умовах, наприклад, у бою.

Зазначені ознаки властиві психічним станам усякої особистості.

Психічні стани мають рефлекторну природу. При цьому одні з них, безумовно-рефлекторного походження, наприклад, стан голоду, спраги, ситості, а інші (більшість) – умовно-рефлекторного. Наприклад, у людини, яка звикла починати роботу в той самий час, перед її початком виникає стан оптимальної готовності до діяльності, вона з першої ж хвилини входить у ритм праці.

Основу психічних станів становить певне співвідношення нервових процесів (від епізодичного до стійкого типового для цієї людини) у корі головного мозку. Під впливом сукупності зовнішніх і внутрішніх подразників виникає певний загальний тонус кори, її функціональний рівень. Фізіологічні стани кори одержали в І.П. Павлова назву фазових станів. «На одному кінці, - писав він, - є збуджений стан, надзвичайне підвищення тону, роздратування, коли робиться неможливим чи дуже ускладнений гальмівний процес. За ним іде нормальний, бадьорий стан, стан рівноваги між дратівливим і гальмовим процесами. Потім - довга, але теж послідовна, низка перехідних станів до гальмового стану. З них особливо характерні: зрівняльний стан, коли всі подразники, незалежно від їхньої інтенсивності, на протигагу бадьорому стану, діють зовсім однаково; парадоксальний стан, коли діють лише слабкі чи сильні подразники,

але тільки ледь, і, нарешті, ультраларадоксальні стани, коли діють позитивно лише раніше вироблені гальмові агенти - стан, за яким впливає повний гальмовий стан». Учні І.П. Павлова диференціювали і розділили деякі фази на низку додаткових фаз.

Після дії подразників, які зумовлювали той чи інший психічний стан, він зберігається ще якийсь час і впливає на утворення нових чи актуалізацію старих умовно-рефлекторних зв'язків у корі великих півкуль. Ці стани кори, у свою чергу, можуть бути умовними подразниками, які сигналізують про які-небудь зміни, важливі для пристосування (адаптації) організму до середовища.

Психічні стани зовні виявляються у зміні подиху і кровообігу, в міміці, пантоміміці, рухах, ходьбі, жестах, інтонаційних особливостях мови тощо. Так, у стані задоволення спостерігаємо збільшення частоти й амплітуди подиху, а незадоволеність зумовлює зменшення частоти й амплітуди подиху. Подих у збудженому стані стає частим і глибоким, у напруженому - сповільненим і слабким, у тривожному - пришвидшеним і слабким. У разі несподіваного подиву подих стає частішим, але зберігає нормальну амплітуду.

У збудженому стані чи стані напруженого чекання може підвищуватися частота і сила пульсу, величина кров'яного тиску в дуже широкому діапазоні (залежно від значущості для людини цієї ситуації). Зміна кровообігу звичайно супроводжується зблідненням чи почервонінням шкіри людини.

Індикатором психічного стану людини нерідко слугують її рухи і дії (за невпевненими чи млявими рухами ми судимо про стомлення, за різкими – про бадьорість).

Міміка (рух мускулів обличчя, очей, брів, губ, носа) також здатна виразити дуже тонкі відтінки переживань. Не випадково досвідчені вихователі приділяють особливу увагу спостереженню за мімічними рухами вихованців. Голос також може дати істотні відомості про психічні стани.

2.2 Мала група як об'єкт психології

Мала група - це контактна спільнота, яка взаємодіє на основі смислу спільності, має певний ступінь згуртованості, організованості й соціальної зрілості й володіє неповторною соціальною психікою.

Малі соціальні групи, фактично, є цеглинами, з яких вибудовується наше суспільство.

Цікавою й досить обґрунтованою є стратометрична концепція колективу А.В. Петровського. Основна ідея «теорії опосередкування діяльності» полягає в інтерпретації усіх феноменів внутрішньогрупових і внутрішньоколективних процесів, взаємодій і взаємин на основі їхньої залежності від цілей, цінностей і змісту групової діяльності. Опосередкування діяльністю, за А.В. Петровським, є колективно-утворювальним чинником, а ціннісно-орієнтаційна єдність виявляє групову згуртованість на основі однакових для них цінностей.

Мала соціальна група утворюється на основі смислу спільності. Саме смисл спільності - той інтеріоризаційний елемент, що б в основі формування групи як цілісного, певною мірою згуртованого й організованого, а також своєрідного соціуму. Він забезпечує утворення соціально-психологічної структури групи, а потім (у разі наявності відповідних умов) – і колективу.

Отже, смисл спільності – це утворення в соціальній психіці малої групи (колективу), яке поєднує єдині стійкі цілі життєдіяльності, що розміщені в соціальному просторі й часі, та спонукає до відповідної ідентифікованої соціальної траєкторії.

Смисл спільності (СС) – це те, що поєднує людей, сприяє їхньому згуртуванню та спрямуванню в соціальному просторі. Він закріплює групові особливості, відокремлює одну групу від іншої, виражає і стверджує специфічні групові потреби, інтереси, норми, ціннісні орієнтації, стиль взаємодії і спілкування, є засобом внутрішньогрупового згуртування, виражає внутрішньогрупову солідарність, взаємозалежність, взаємопорозуміння і взаємовідповідальність, які спрямовані проти центробіжних тенденцій, що спричиняють руйнування людської спільноти. Кожна людина стає точкою перетину соціально-психологічних смислових ліній, перетворювачем смислів. Водночас вона ними пов'язана зі всіма членами групи (чи колективу).

Ідентифікована соціальна траєкторія (ICT) виражає спрямованість групи в соціальному просторі й часі, що зумовлено сукупністю найбільш значущих, важливих цілей і цінностей та інтересів, з якими ідентифікує себе кожен член групи та група загалом.

Наявність спільних стійких цілей (саме повної сукупності, а не однієї) життєдіяльності групи (колективу), які розміщені в соціальному просторі й часі, говорить про певну «траєкторію» спрямованості цієї людської спільноти. У цій «траєкторії» розміщено спільні стійкі цілі життєдіяльності, але розміщено їх не на одній прямій, тобто не послідовно і взаємозалежно, а в різних точках соціального простору й часу. При цьому всі такі цілі є стійкими, значущими та вагомими. Їхнє розташування в соціальному просторі говорить про перебування на різних рівнях та в різних сферах (соціальних підсистемах) життєдіяльності. Наприклад, у сфері політики, культури, соціальних відносин, матеріальній, духовній, соціальній, навчальній та ін. Щодо розміщення в часі, то йдеться про близькі, віддалені та далекі постійні цілі.

В основі групової спрямованості на такі цілі є групові потреби та мотиви.

Групова потреба – це стан самої групи, який виражає її залежність від об'єктивного змісту умов життєдіяльності. Групові потреби – це стан відчуття нестачі того, що передусім необхідно для реалізації СС, це напруження в соціальній психіці групи, яке виливається в активність для одержання того, що необхідно для нормального функціонування колективу та реалізації СС.

Груповий мотив - це смислоутворювальний мотив, пов'язаний із СС. Саме ці мотиви спонукають групову діяльність до реалізації СС. В ієрархічній позиції смислоутворювальних мотивів, їхній міцності й стійкості інтегрально відображено те, що для групи є найважливішим, найсуттєвішим, найбільш значущим.

Мала група проходить певні стадії свого розвитку від найнижчого до найвищого рівня, перетворюється на колектив. В основі Я розвитку соціальна психіка (СП).

Мала соціальна група може перебувати на таких рівнях розвитку:

- початковому (дифузна група);
- низькому (асоціація);
- середньому (кооперація);
- високому (колектив).

Визначальний СС, як найбільш соціально цінне, значуще і важливе у бутті, відображається в соціальній психіці у вигляді мотиваційних установок, що є рушійною силою поведінки й

діяльності. Процес формування колективу та його подальший розвиток є не що інше, як розвиток СП, на основі яких він утворився.

Колектив – це організована, згуртована, взаємодіюча, соціально зріла група людей, яка утворилася на основі дії визначального смислу спільності та має своєрідну, неповторну соціальну психіку.

Зі сприйняттям певних смислів спільності, як найважливіших, визначальних для всіх членів групи, починається її трансформація в колектив. На цій основі виникає і зміцнюється спільність змісту та форм діяльності групи, а також виникають певні соціально-психологічні явища, спрямовані на внутрішню групову інтеріоризацію та інтеграцію, на зміцнення спільності та розвиток групової свідомості й соціальної психіки. СС значно підсилює фасилітацію кожного члена групи, при цьому групова енергія зростає.

Рівень розвитку групи прямопропорційно залежить від ступеня розвитку визначального смислу спільності, який зумовлює формування соціально-психологічної єдності цієї людської спільноти, яку можна представити (для ширшого наукового розкриття та практики) через соціальну, духовно-перцептивну, емоційну та вольову єдність.

Соціально-психологічна єдність групи відображає внутрішню і зовнішню силу тяжіння її членів один до одного, до групи як до окремого, «рідного» їм соціуму. В основі цієї сили – соціальна, духовно-перцептивна, емоційна та вольова єдність, яка, у свою чергу, залежить від рівня розвитку СС.

Соціально-психологічну єдність групи - соціальну, духовно-перцептивну, емоційну й вольову його складові - можна виразити через сукупність відносно самостійних статико-динамічних елементів (основних соціально-психологічних явищ), що передусім сприяє практичному розв'язанню її багатьох проблем. Кожне соціально-психологічне явище, яке відбувається у групі, по-перше, генерує певний енергетично-психологічний потенціал (різної полярності); по-друге, впливає тим чи іншим чином на всі інші соціально-психологічні явища; по-третє, «відчуває» на собі вплив соціальної психіки групи й змінюється під цим впливом.

Саме на основі СП формується соціально-психологічна єдність групи – «МИ-СУТНІСТЬ». У ній закріплюються групові інтереси й ціннісні орієнтації, взаємовідповідальність,

взаємодопомога, солідарність, взаємозалежність, почуття дружби, поваги, довіра тощо.

Соціальна єдність - це усвідомлення членами групи себе як єдиного цілого, як певного, відмінного від інших, соціуму на основі смислу спільності; для неї характерний свій стиль діяльності та взаємодії (взаємин і спілкування).

Соціальна єдність дає змогу кожному члену усвідомити себе в складі групи, ідентифікувати себе з нею та сприймати групу як специфічний, свій соціум, який відрізняється від усіх інших. Саме завдяки їй створюються умови для вироблення єдиних підходів до розв'язання різних групових проблем, у тому числі й реалізації смислів спільності, поглядів на навколишній світ і відповідну оцінку подій у світі, державі, групі.

Особливе місце в соціальній єдності посідає групова думка. У ній також відображено ступінь усвідомлення групами, членами колективу свого місця, ролі і значення в процесі військової діяльності в мирний і воєнний час.

Духовно-перцептивна єдність групи - це сила нематеріального, несоціального, неполітичного походження, яка забезпечує потяг членів групи один до одного через самоусвідомлення залученості до світу, до буття в ньому, до народу і нації, до групи, до віри, до чогось значущого і важливого, без чого людське життя не може бути людським, а група – цілісним соціумом.

Духовно-перцептивна єдність (ДПЄ) групи є певною духовною цілісністю людської спільноти. Вона полягає в однотипних способах духовно-практичного засвоєння світу, свого сенсу буття в ньому.

Важливий компонент ДПЄ - світогляд, який є не тільки відтворенням світу загалом, а світовідчуттям, світосприйняттям, світорозумінням, які є рушійною силою в соціальному бутті.

Маючи однотипний світогляд, люди стають один одному ближчими, зрозумілишими, відкритішими, більш взаємозалежними, «своїми», духовно спорідненими. Спільність поглядів на світ, суспільну дійсність, своє буття та спільність визнаних буттєвих настанов (моральних і соціальних норм, релігійних заповідей, вимог) - усе це сприяє їхньому згуртуванню, консолідації, зближенню, взаємовідчуванню.

Важливим компонентом світогляду є переконання, як вираження духовно-практичної сутності світогляду людини.

Емоційна єдність групи – це наявність спільних почуттів, які відчують члени групи один до одного, до сенсу своєї життєдіяльності та буття, до навколишніх, це спільність переживань, досягнень і невдач, дій і вчинків, а також однорідність емоційних реакцій на зовнішні та внутрішні подразники життєдіяльності групи.

Емоційна єдність засвідчує, що група реагує на всі види подразників і виявляє свої почуття як єдине ціле. При цьому домінуючий характер переживань виражає не тільки домінуючий тип емоцій або настрою, а передусім домінуючий тип ціннісного ставлення до дійсності. Емоційна єдність сприяє забезпеченню групового переживання СС та процесу його реалізації. Емоції і почуття, відображаючи дійсність у формі переживань, не містять її образів, а виражають їхню цінність для групи. Переживання різні і за змістом, і за глибиною почуттів. На основі цієї єдності забезпечується емоційно-ціннісне ставлення людей до групи, до неповторного «МИ», яке виокремлюється через поняття «ВОНИ», «ВСІ ІНШІ». Таке ставлення виражає значущість «МИ», а отже – актуалізацію мотиваційних процесів.

Під час реалізації СС, діяльності воля виконує дві взаємопов'язані функції - активізуючу і гальмуючу.

У вольовій єдності поєднується синтез розуму та емоцій, які спрямовують групу на відповідну діяльність і поведінку для подолання всіх перешкод, у тому числі внутрішньогрупових (розбіжності в поглядах і підходах до розв'язання тих чи інших завдань, страху, паніки, безвідповідальності, недостатнього напруження сил тощо).

Вольова єдність забезпечує свідомий акт діяльності та поведінку через інтеріоризацію норм, включення їх до системи мотивів, прагнень і ціннісних орієнтацій. На ґрунті вольової єдності формується колективна дисципліна, яка забезпечує виконання рішень, відповідний порядок та організованість під час реалізації СС.

Вольова єдність є своєрідним регулятором «режимів» діяльності колективу.

Згуртованість групи залежить від ступеня її соціально-психологічної єдності, який відображає відповідний ступінь згуртованості. Оскільки ступінь соціально-психологічної єдності залежить від рівня розвитку СС, то й згуртованість певним чином пов'язана з ним.

Отже, ступінь соціально-психологічної єдності групи відповідає такому самому ступеню її згуртованості. Наявність колективу вже засвідчує високу згуртованість його членів.

Щодо групи, то згуртованість може мати такі ступені: дуже низький, низький, середній, високий. Тільки в разі високого ступеня йдеться про колектив.

Соціальна психіка групи. Що таке соціальна психіка? Соціальна психіка є внутрішньогруповим психічним з неповторним змістом і психоенергетичним потенціалом.

Соціальна психіка групи - це внутрішньогрупове, своєрідне за змістом психічне з потужним психоенергетичним потенціалом, яке охоплює всіх членів групи та безпосередньо впливає на їхню життєдіяльність.

Це своєрідна групова психологічна атмосфера. Вона є складним, автономним утворенням, яке функціонує як взаємодія соціально-інтеріоризаційного, духовно-перцептивного, спонукально-діючого, оцінно-емоційного та вольового.

Соціальна психіка групи є динамічною, рухливою, але має системний характер. До її структури входять групові взаємини, групова думка, колективні традиції, групові норми, групові настрої і почуття, групові ціннісні орієнтації, психологічна сумісність і самопочуття особистості в групі, формальні і неформальні групи.

Окремими підсистемами можна вважати соціальну єдність, духовно-перцептивну єдність, емоційну єдність, вольову єдність. Відносно самостійною підсистемою соціальної психіки є й СС, а також явища, породжені несвідомістю, підсвідомістю, свідомістю і над свідомістю, та інші утворення.

Тому соціальна психіка групи виявляється як функціональна цілісність, що регулює групову діяльність і поведінку. Вона функціонує як сукупність різноманітних соціально-психологічних явищ, процесів, станів, властивостей, уявлень, ілюзій, забобонів та інших утворень, що пов'язані так чи інакше з рівнями несвідомості, підсвідомості, свідомості й надсвідомості і явищами, породженими безпосередньою взаємодією членів групи під час реалізації СС у соціальному просторі й часі.

У соціальній психіці групи існує уявлення про «НИХ» та усвідомлення «МИ».

Соціальна психіка групи - це особливе зовнішнє психічне, що існує поза індивідом, але яке однозначно стає «присутнім» в індивідуальній психіці під час реалізації СС у соціальному просторі й часі.

Отже, індивідуальна психіка входить до системи соціальної психіки, є її мікрочастинкою та своєрідним «генератором енергії». Водночас соціальна психіка «присутня» в індивідуальній, як внутрішній психологічний досвід зовнішнього (колективного, спільного): переживань, відчуттів, сприймань, вольових, духовних і соціальних зв'язків, почуттів тощо.

Відбувається постійний взаємовплив соціальної психіки і психіки індивідів (членів групи) через соціальну психіку групи.

Соціально-психологічні явища в групі. До основних соціально-психологічних явищ, які відбуваються у групі й відображають особливості функціонування її соціальної психіки, належать колективні взаємини, групова думка, колективні традиції і норми, колективні почуття і настрої, колективні ціннісні орієнтації, психологічна сумісність і самопочуття особистості в колективі, а також прояв формальних і неформальних груп, які входять до її складу.

Пізнавальні елементи містять усю сукупність пізнавальних психічних процесів членів групи, необхідних для виявлення всієї сукупності зв'язків і ставлення до інших членів колективу та окремих груп. Через пізнання кожен член групи розкриває для себе сутність причинно-наслідкових зв'язків у групі, явища і процеси, що відбуваються в ній, їхнє ставлення до себе. На основі такого пізнання, його результатів він оцінює все, що відбувається у групі, кожного члена групи, взаємини, ставлення до нього, до групових цілей, до діяльності, а також їхню значущість крізь призму сприйняття СС, його реалізації тощо.

Емоційно-оцінні елементи в структурі конкретного типу взаємин віддзеркалюють почуття групи й безпосередні емоційні переживання дій і вчинків окремих членів групи.

Соціально-психологічні стереотипи як елементи в структурі типу взаємин постають як сформовані стійкі утворення, щодо яких здійснюється вибір у системі внутрішньогрупових зв'язків і взаємодій.

Соціально-психологічні установки відображають спрямованість і готовність членів групи до відповідного типу взаємин. Вони

закріплюють ціннісну орієнтацію у сформованих стереотипах і спонукають до їхньої реалізації.

Виконавчо-вольові елементи - це сукупність знань, навичок і вмінь відповідного типу взаємин та вольових якостей, необхідних для їхньої реалізації у повсякденному житті в умовах діяльності. їхнім підґрунтям є здатність членів групи свідомо діяти відповідно до поставленої мети і досягати її, долаючи внутрішні (психічні) і зовнішні труднощі, а також дотримуватися встановлених норм, правил і принципів відносин, взаємодії та спілкування.

За суб'єктами учасників відносини поділяють на міжособистісні, міжгрупові, між групою та особистістю.

Міжособистісні відносини у групі є своєрідною мережею зв'язків, які виникають на основі реалізації СС, виконання завдань, а також задоволення потреб у спілкуванні, самоактуалізації, повазі, співчутті, взаємодії, належності до людської спільноти тощо. їхній зміст зумовлений не лише СС, а й соціальною психікою групи.

За формою відносини поділяють на офіційні й неофіційні. Офіційні - це відносини, які будуються на основі чіткої субординації, ділової взаємодії і контактів, які заперечують відхилення від встановлених норм і правил поведінки, діяльності й спілкування. Неофіційні допускають відхилення від встановлених норм і правил поведінки та спілкування. Вони мають два аспекти - змістовий та емоційний. Саме емоційний аспект відображав їхню психологічну зумовленість (симпатії, антипатії, байдужість, дружба, неприязнь тощо). Він менш видимий та організаційно неоформлений. Тому, як правило, йому приділяють мінімум уваги, однак він має велике значення й потребує уважнішого аналізу в системі управління. Неофіційні відносини насправді є фундаментом позитивних офіційних, бо вони відображають внутрішній (психологічний) механізм їхньої реалізації.

За характером впливу на діяльність відносини постають у вигляді співпраці, взаємодопомоги, співучасті, співпереживання, суперництва, протистояння або протиборства.

Групова думка є сукупністю домінуючих спільних суджень, оцінок, поглядів та уявлень членів групи з різних питань життя, політики, діяльності, поведінки і вчинків своїх товаришів, які стосуються групових інтересів.

З будь-якого питання групова думка може бути дифузною, позиційною, полярною, орієнтовною та спільною. Дифузність відображає наявність багатьох поглядів з цього питання чи проблеми, їхню неоформленість, розбіжність. Позиційність думки характеризує наявність у групі кількох поглядів, які відображають принципову позицію кожної спільноти людей. Полярна думка відображає дві протилежні позиції членів групи, два погляди, кожен з яких виключає інший. Орієнтовною вважають думку, яка відображає позиції й погляд більшості членів групи. Спільна думка характеризує єдність поглядів і позицій усієї групи.

Групові традиції – це соціально-психологічні утворення в соціальній психіці групи, які переважають над усіма іншими і є орієнтиром і метою діяльності, поведінки і вчинків окремої особистості і всіх її членів для їх підтримання й закріплення.

До традицій зараховують також групові звички, обряди, ритуали й звичаї. Слово «традиція» в перекладі з латинської означає «передавання», тобто спадкоємність. Воно відображає і зміст, який передають у тій чи іншій галузі від одного покоління людей до іншого, і соціально-психологічний механізм або спосіб, за допомогою якого це передавання здійснюють.

Групові норми – це такі правила поведінки та діяльності, що їх не лише беруть до уваги під час реалізації СС, а які також стають мотивом поведінки кожного члена групи.

Це якісні зразки поведінки, яким добровільно підпорядковуються члени групи, беручи на себе внутрішньо мотивований обов'язок їх виконувати, дотримуватися.

Групові почуття є відносно стійкими формами відображення соціального буття групи через інтеграцію однотипних відчуттів, сприймань і переживань на основі ставлення всіх її членів до сутності СС, перебігу його реалізації, до предметів і явищ соціальної дійсності.

Почуття передусім виконують такі функції в життєдіяльності групи: регулювання, спонукування, мобілізації.

«Ми-почуття» відображає ставлення групи до самої себе, до своєї соціальної, духовно-перцептивної, емоційної і волевої єдності, до «МИ» і «ВОНИ».

Груповий настрій - це домінуюча однорідна більш-менш стійка емоційна реакція членів групи на вагомій події, вчинки й поведінку

окремих людей і окремих груп, на результати діяльності, стиль управління, а також на вплив групових почуттів у цей період.

Групові ціннісні орієнтації – це усвідомлені значущі предмети, явища та ідеали, відображені в соціальній психіці групи у вигляді фіксованих соціальних установок.

Групові ціннісні орієнтації виявляються як соціально-психологічні установки, які відображають не лише цінності як абсолюти, а цінності у нерозривному зв'язку з інтересами й потребами на стадії їхньої актуалізації, цінності, сформовані спочатку під їхнім впливом.

Групові взаємини. Для реалізації соціально-психологічного смислу спільності члени групи організують спільну діяльність. Для цього вони вступають у певні взаємини (взаємодію і спілкування).

Взаємини у групі – це специфічна мережа міжособистісних, внутрішньогрупових, між групою та особистістю соціально-психологічних зв'язків, залежностей і взаємодій, зумовлених смислом спільності, станом соціальної психіки, а також взаємними оцінками діяльності щодо реалізації СС, поведінки членів групи і загалом груп та їхнім емоційним сприйняттям один одного.

У групі виявлено чотири прошаркову структуру взаємин. Перший головний прошарок групових взаємин становлять ті, що зумовлені дією визначального СС (так звані «взаємини смислової залежності»). Вони певною мірою накладають свій відбиток на структуру взаємин у групі.

Другий прошарок взаємин зумовлений самим процесом діяльності. Згідно з поглядами А.В.Петровського і В.В.Шпалійського, «взаємини людей у групах більшою чи меншою мірою опосередковані метою, завданнями й цінностями спільної діяльності, тобто її реальним змістом»¹.

Третій прошарок колективних взаємин утворюється на підставі взаємних оцінок з боку членів групи внеску в справу реалізації СП, а також поведінки, активності, наполегливості, властивостей особистості та ін.

Четвертий прошарок взаємин формується на основі емоційної привабливості чи непривабливості, симпатії чи антипатії тощо. Серед основних форм стосунків на основі емоційного сприймання прихильність, повага, захоплення, ворожість, неприязнь, ненависть тощо. Вони виникають унаслідок особистих оцінок особистості членів

групи, манери їхньої поведінки, стилю взаємодії, навіть міміки, жестів тощо.

Ці прошарки групових взаємин своєрідно поєднуються, накладаються і перетинаються в процесі повсякденної діяльності членів групи.

Ставлення до товаришів, груп становить соціально-психологічну готовність окремого члена групи до відповідного типу взаємодії і спілкування з ними. Кожний тип взаємин має свою соціально-психологічну структуру. Головні елементи цієї структури: пізнавальні, емоційно-оцінні, соціально-психологічні стереотипи, соціально-психологічні установки, виконавчо-вольові.

Психологічна сумісність і самопочуття особистості в групі. Усі соціально-психологічні явища, які відбуваються в групі, заломлюються через кожного її члена, у такий спосіб впливаючи на його внутрішній (психологічний) стан і самопочуття. Унаслідок цього кожен член групи стає не тільки своєрідним ретранслятором, а й генератором додаткової (позитивної, нейтральної чи негативної) психічної енергії. Це відбувається за участю свідомості, несвідомості, підсвідомості й навіть надсвідомості. Вихідний показник психологічної енергії залежить і від особистісних цілей, намірів, емоцій, почуттів, і від СС, «Ми-почуття» та інших соціально-психологічних явищ, які відбуваються у групі. Словом, на кожного члена групи постійно впливає соціальна психіка групи, з якою він тісно пов'язаний.

Член групи, на психіку якого тим чи іншим чином впливають норми, правила, установки та орієнтації інших членів групи, відповідна соціально-психологічна атмосфера, сприймає їх по-різному, виробляє до них своє ставлення. Унаслідок цього в нього формуються певні почуття (позитивні, негативні, нейтральні), які суттєво впливають на його самопочуття в цій групі. Звичайно, якщо член групи перебуває в колі чуйних товаришів, однодумців, то його самопочуття буде позитивним, і навпаки, якщо в колі людей, які ворожі й агресивні до нього, - негативним.

Негативні почуття, які виникають в окремого члена групи від зустрічі з об'єктами (окремими членами групи), що викликають їх, або здогадки про них (на основі уявлень), як правило, зрозумілі для нього. Вони спрямовані свідомістю лише тією мірою, якою визначають ставлення до цих об'єктів. Як утворення соціальної психіки, вони

формують свої стійкі соціально-психологічні стереотипи, які є в основі тенденції психологічного несприйняття, психологічної несумісності. Наявність стійких соціально-психологічних стереотипів ставлення до джерел негативних почуттів призводять до того, що ці об'єкти член групи сприймає негативно завжди, у всіх, навіть позитивних, ситуаціях.

Емоційне сприйняття членами групи інших людей і різних груп, а також групою інших груп та окремих людей має значну зворотну силу впливу на інтелектуальну й вольову сферу і особистості, і групи. Воно є основою формування відповідного самопочуття кожного члена групи.

Психологічна сумісність і самопочуття особистості в групі відображає соціально-психологічне сприйняття членами групи один одного і групи загалом, а також ступінь задоволення чи незадоволення фактом перебування поруч з ними або в їхньому середовищі.

Психологічна сумісність (несумісність) тісно пов'язана із самопочуттям кожного члена групи. Вона, з одного боку, є наслідком соціально-психологічного напруження й негативних емоцій, які її супроводжують у процесі спілкування і взаємодії, а з іншого - сама створює нервозність, психологічне напруження, негативні емоції, які впливають на ефективність діяльності, стиль поведінки та взаємини. Усе це призводить до виникнення внутрішньоособистісного і міжособистісних конфліктів, є основою поганого самопочуття особистості в групі, де існують джерела психологічного несприйняття та негативних емоційних реакцій чи подразників.

В умовах діяльності людина не завжди може виявити свої негативні емоції до об'єкта-подразника. Тому йдеться про приховану й відкриту форму психологічної несумісності. Для відкритої форми характерні дії, вчинки і висловлювання на адресу об'єкта-подразника, які супроводжуються емоційними реакціями. Тобто інша сторона (об'єкт, який викликає до себе негативні емоції й почуття) знає, хто і як саме до нього ставиться й сприймає його. У разі прихованої форми психологічної несумісності про несприйняття певного суб'єкта знає тільки одна сторона. Це знання може бути чітко усвідомленим або виявлятися на рівні підсвідомості. Наприклад, коли один член групи психологічно не сприймає свого офіційного лідера, то це здебільшого виражено приховано, адже він, у зв'язку з можливою зворотною негативною реакцією, що може призвести до застосування санкцій, не

наважується виступити відкрито (частково розрядити негативну емоційну енергію). А тим часом негативні емоції накопичуються, дезорганізуючи психіку, що може зумовити різні емоційні реакції (стрес, афект, фрустрацію тощо), тобто самопочуття такого члена групи погіршується.

Почуття, які виникають унаслідок психологічної несумісності, мовби одержують змогу виконувати двояку роль: визначати самопочуття особистості в цьому колективі й скеровувати її емоції на об'єкт-подразник, на стиль взаємин.

Психологічна несумісність може бути односторонньою, двосторонньою (взаємною) і багатосторонньою. Односторонньою вважають таку, яку індукує один член групи до іншого, у разі відсутності такої в останнього. Двостороння означає взаємне негативне психологічне сприйняття. Багатостороння психологічна несумісність виявляється з боку одного члена групи до кількох інших (мононесумісність) і з боку кількох членів групи до одного (деканесумісність). Якщо у групі є багато фактів односторонньої і багатосторонньої психологічної несумісності, то говорять про полінесумісність у ній.

Психологічна несумісність у групі формується поступово. На першому етапі відбувається процес пізнання один одного. Спочатку елементарні пізнавальні відчуття виникають у зв'язку з першим, чуттєвим ступенем пізнання, як емоційний тон відчуттів, приємних і неприємних переживань, образного пізнання. На другому етапі відбувається процес інтеграції розрізнених почуттів, на цій підставі в окремих членів групи виробляється ставлення один до одного, до різних груп і своєї групи. Це ставлення має емоційний характер. Третій етап - етап психологічного відчуження. Так формується полярність психологічної сумісності, тобто ступінь психологічної несумісності.

Самопочуття особистості члена групи ніби відображає його психічний стан у динаміці. Емоції та почуття, як сукупність об'єктивних фізіологічних, біохімічних і психічних реакцій, здійснюють внутрішню, інтимну та неповторну сукупну дію на всі психічні властивості й стани людини, які зумовлені і біологічними, і соціальними чинниками. Як цілісний психічний процес, емоції й почуття неподільно єдині й внутрішньо виражені у вигляді фізіологічних реакцій і внутрішніх, суб'єктивних переживань.

Отже, самопочуття кожного члена групи потрібно розглядати крізь призму цілісного життя й діяльності, у яких зовнішнє і внутрішнє - лише різні аспекти єдиного процесу відображення. Зміна зовнішнього середовища, яка людина аналізує за посередництвом психічної діяльності, видозмінює переживання людей.

Між членами групи може бути і психологічна сумісність, і різні ступені психологічної несумісності, а самопочуття кожного члена групи може бути цілком задовільним, мати певний ступінь відхилення від нормального чи бути незадовільним. Фактично, йдеться про полярність психологічної сумісності й самопочуття особистості в групі (ПССОГ), яка має велике практичне значення для оцінки цього соціально-психологічного явища.

Але в емоційному аспекті ПССОГ може мати різну глибину, підсилювати або тамувати переживання. Тобто йдеться про різні рівні вираження ПССОГ, які відображають ступінь інтегрального вияву задоволення чи незадоволення, симпатії чи антипатії, співчуття чи відчуження, співпереживання чи байдужості, дружніх почуттів чи неприязні, духовного підйому чи пригніченості. Рівень вираження ПССОГ може бути високим, середнім або низьким. Для високого рівня характерна висока емоційна (позитивна чи негативна) насиченість ПССОГ, яка, як правило, супроводжується відповідними активними діями, спрямованими на суб'єкт-подразник. Для середнього - емоційна насиченість помірного ступеня, яка іноді штовхає до певних дій, а для низького - слабкий емоційний фактор, який не зумовлює активності.

Формальні й неформальні групи. Малі групи бувають формальними і неформальними. Формальні групи (ФГ), як правило, виникають на базі організаційно-штатної структури.

Неформальна група - це спільнота людей, яка утворилася на основі певного СС, зумовленого спільною привабливістю й позадіяльнісними інтересами, при цьому інші визнають її існування.

Неформальна група (НФГ) виникає на основі СС, що є стержнем, навколо якого об'єднуються люди. Виникнення НФГ потрібно розглядати як триступеневий процес, який складається, по-перше, з виявлення інтересів і цінностей різних людей, їхнього зіставлення зі своїми та з'ясування емоційної привабливості; по-друге, встановлення безпосереднього контакту через обмін інформацією й

емоційну привабливість; по-третє, встановлення СП, вироблення своїх стандартів поведінки, норм тощо.

Соціально-психологічна структура ФГ і НФГ однакова. Вона відрізняється лише змістовно. Водночас ФГ можуть бути структурованими й неструктурованими

Структурована група – така, що має у своєму складі ще хоча б одну меншу групу - формальну чи неформальну (шкільний клас, студентська група та ін.). Неструктурована група у своєму складі не містить будь-якої меншої групи, тобто є моногрупою.

Усі соціально-психологічні явища, що відбуваються у групі, образно кажучи, викидають у колективний простір життєдіяльності енергетично-психологічний потенціал різної полярності (позитивний, значно позитивний, нейтральний, значно негативний або негативний). Водночас ці явища вступають у взаємодію із зовнішніми чинниками і між собою, у процесі чого їхні потенціали накладаються, перетинаються, інтегруються. У результаті утворюється якісно новий сукупний (атмосферний) енергетично-психологічний потенціал, який накладає свій певний відбиток (проникає, деформує, підсилює або знижує) на всі аспекти групової та індивідуальної життєдіяльності, соціально-психологічні явища, які відбуваються у групі, а отже - і на функціонування та вияви її соціальної психіки.

Соціально-психічна атмосфера групи - це сукупність більш-менш стійких на цей період соціальних, духовно-перцептивних, емоційних і вольових подразників, які утворюють енергетично-психологічний потенціал різної полярності, вплив якого відчувають на собі всі групові соціально-психологічні явища та соціальна психіка групи загалом.

За впливом на ефективність реалізації СС, діяльність, стиль взаємодії, взаємини і спілкування та самопочуття окремих членів групи соціально-психологічна атмосфера може бути: позитивною, задовільною, нейтральною, пригнічувальною, негативною.

Соціальна психіка, як феномен аналітично-синтетичного інтегрування всіх соціально-психологічних явищ і процесів, що наявні в групі, проектується на індивідуальну й групову психіку. Вона стає «присутньо-діючою» в них. Ця «присутність» за змістом і динамічністю відносно однакова у психіці всіх членів групи, що й зумовлює певний її соціально-психологічний стан.

Соціально-психічний стан групи відображає проєкцію функціонування соціальної психіки в конкретний час на всі аспекти діяльності, поведінки й почуття людей.

Мала група може перебувати в одному з трьох станів:

- соціально-психічної стабільності;
- соціально-психічного напруження;
- соціального психозу.

При цьому кожен із зазначених станів може мати ще три рівні вираження: високий, середній і низький.

2.3 Особливості групової динаміки

Групова динаміка охоплює всі види колективної взаємодії у групі. Йдеться про такі процеси, як групова згуртованість, влада, прийняття рішення, зміна влади, спосіб реагування на інші групи та ін. Більшість з них відбувається тільки в малій соціальній групі.

Групова динаміка (грец. *dinamicos* – сильний) – сукупність процесів, що відбуваються в малій групі і характеризують її з точки зору руху, розвитку та функціонування.

Соціальна психологія звертає увагу передусім на те, як мала група формується, розвивається, досягає вершини або зникає чи модифікується.

Термін «групова динаміка» спочатку використовувався для позначення створеної К. Левінім наукової школи (школа групової динаміки), що тлумачила групу як динамічне ціле. Описуючи її властивості, вчений використовував такі закони:

1. Ціле домінує над частинами. Це означає, що групу не можна розглядати як суму індивідів, оскільки вона часто змінює їх індивідуальну поведінку. Ззовні легше впливати на групу загалом, ніж на поведінку окремих індивідів. За таких умов кожен індивід визнає свою залежність від інших належних до групи індивідів;

2. Окремі елементи об'єднуються у ціле. Отже, основою групи є взаємозалежність індивідів, які охочіше приєднуються до груп, з якими себе ототожнюють, а не до тих, від яких залежать, залишаючись серед осіб, до яких відчують свою належність, навіть якщо їх поведінка є недружною.

Пізніше ці міркування і висновки були підтверджені емпірично, що дало змогу з'ясувати закономірності функціонування і розвитку груп різної спрямованості.

Механізми групової динаміки забезпечують збалансованість між силами розвитку і стабілізації. Залежно від сповідуваних принципів виокремлюють і класифікують різну їх кількість. За одним із підходів до психологічних механізмів групової динаміки зараховують:

- ідіосинкразійний (грец. *idios* - особливий, незвичний і *synkrisis* – змішування) кредит лідера. Феномен «ідіосинкразійного кредиту» є своєрідним дозволом групи на поведінку, яка відхиляється від групових норм. Передусім його надають суб'єкту з високим статусом у групі, оскільки вважається, що він більше, ніж інші, орієнтується на групу, впроваджує інновації, найкомпетентніший. Наприклад, лідерам, які зробили вагомий внесок у життєдіяльність групи, дозволено у своїй поведінці відхилятися від групових норм, експериментувати з новими можливостями. За умови коли такі експерименти з цілями, способами їх досягнення, новими формами міжособистісної взаємодії більшість груп визнає і схвалює як позитивні, їх результати можуть стати новою груповою нормою. Цей механізм сприяє створенню передумов для переходу групи на вищий рівень розвитку;

- розв'язання внутрігрупових суперечностей. Виокремлюють такі типи суперечностей між зростаючими потенційними можливостями групи та її актуальною діяльністю; між зростаючим прагненням учасників групи до самореалізації та самоствердження і одночасно посиленнями тенденціями входження особистості до групової структури, інтеграції її з групою; між реальною поведінкою лідера і очікуваннями від неї (ця суперечність зводиться до з'ясування причин розвитку групи через конфлікт між лідером і послідовниками, тобто враховується тільки один аспект розвитку групи). Внутрігруповий конфлікт є потенційною можливістю просування групи до вищих рівнів і сприяє розвитку групи за конструктивного розв'язання суперечностей;

- психологічний обмін. Полягає у наданні групою більш високого психологічного статусу індивідам, котрі зробили вагомий внесок в її життєдіяльність. Різновидом психологічного обміну є ціннісний обмін. Відповідно корисні дії, адресовані як окремим членам, так і групі позначають поняттям «ціннісний внесок індивіда».

У процесі групового функціонування активна участь індивіда (індивідів) у досягненні групової цілі, реалізації групових цінностей «обмінюється» на високий груповий статус. Розвиток групи відбувається через реальні групові дії, внаслідок чого, спираючись на оцінку вкладів у спільну справу, стає очевидною диференціація індивідуальних групових позицій (статусна диференціація).

Зовні простіша, але детальніша класифікація, що має своїми елементами дві групи протилежно спрямованих взаємозалежних механізмів групової динаміки.

1. Механізми розвитку:

- ідіосинкразійний кредит лідера;
- нормативний вплив меншості. Цей механізм розвитку сприяє зростанню пізнавальної активності членів групи, нерідко призводить до зміни групових цілей, способів їх досягнення;
- внутрігруповий конфлікт. Спрямований на розв'язання існуючих у групі суперечностей. Якщо його характер конструктивний, то група має потенційну можливість розвиватися, вдосконалювати форми і методи роботи;
- ефекти поляризації і зсуву до ризику. Виникають у процесі прийняття групового рішення. Їх відносять до механізмів розвитку, оскільки вони сприяють обміну думками, обговоренню суперечностей, пропонують варіанти вибору під час групової дискусії.

2. Механізми стабілізації:

- конформність (лат. *conformis* – подібний). Цей феномен тлумачиться як схильність піддаватися реальному чи уявному тиску групи. Така поступливість виявляється у зміні поглядів та поведінки індивіда відповідно до точки зору більшості. Згідно з цим трактуванням *конформність* – це механізм стабілізації, який забезпечує перемогу прийнятих більшістю норм, підкорення ним індивідуальних реакцій, оцінок, дій і вчинків;
- сумісність і спрацьованість. Породжують стійкі відносини, до яких залучені учасники спілкування і які задовольняють членів групи;
- згуртованість. Цей процес характеризує ступінь прихильності індивідів до групи. Як стабілізуючий механізм групової динаміки, згуртованість зумовлює подібність думок, цінностей, уявлень про цілі групи, особливості її діяльності та функціонування.

Механізми групової динаміки зумовлюють дві протилежні тенденції – інтеграцію та диференціацію групи, що мають своїм наслідком нерівномірність її розвитку.

У процесі суспільного розподілу праці виникає необхідність розв'язання певних соціальних завдань, що й породжує потребу у створенні малих груп, покликаних орієнтуватися на ці завдання. Наприклад, студентська група створюється у зв'язку із вступом випускників шкіл до вищого навчального закладу. Отже, об'єктивні причини виникнення малої групи перебувають поза нею, вони закорінені в ширшій соціальній системі. Важливою психологічною передумовою виникнення групи є потреби індивідів у спілкуванні. На цьому процесі позначаються соціальний досвід, самооцінка індивіда, пов'язані груповим членством очікування, специфіка діяльності, можливість досягнення певної мети та ін.

Серед зарубіжних авторів є багато прихильників думки, що утворення групи зумовлене психологічними причинами, передусім можливістю отримати задоволення від взаємодії з іншими людьми. Поширеною є точка зору, згідно з якою група виникає з необхідністю людини задовольнити свої потреби. Однак пояснення процесу утворення малої групи тільки психологічними причинами не враховує соціального контексту життя спільноти. Адже утворення малої групи пов'язане із сукупністю зовнішніх обставин, що зумовлюють її виникнення, з власне психологічними чинниками, внаслідок дії яких вона стає спільнотою з властивими їй всіма груповими характеристиками.

Утворення групи є процесом її формального виникнення і наповнення людьми, які приносять у групу свої індивідуальні властивості, особистісні устремління, життєвий досвід взаємодії і розв'язання групових завдань.

Формування взаємин між ними – це передумова перетворення групи, що об'єктивно виникла, на психологічну спільність.

Мала група, як і кожен соціальний організм, переживає у своєму розвитку зміни етапів, стадій, які різняться характером домінуючих тенденцій у внутрігрупових взаєминах. Кожен із представників різних соціально-психологічних шкіл по-своєму виокремлює ці етапи. Наприклад, американський психолог Б. Такмен, надаючи перевагу *двовимірній моделі розвитку групи*, розглядає дві основні сфери (виміри) групової життєдіяльності: інструментальну (ділову)

сферу, пов'язану з розв'язанням групового завдання, та експресивну (емоційну) сферу, домінантою якої є міжособистісний контекст розвитку групової структури (рис. 1). Обидві сфери групового розвитку, хоч і впливають одна на одну, наділені своїми внутрішніми особливостями та закономірностями. У кожній сфері існує по чотири стадії, які послідовно змінюють одна одну.

Російський дослідник Л. Уманський, розгортаючи свою *концепцію поетапного розвитку групи*, взяв за основу послідовну зміну стадій, які різняться ступенем психологічної інтегрованості у діловий та емоційний сферах (рис. 2). Груповий розвиток, на його погляд, починається з точки, яка знаходиться всередині стадії і називається *конгломерат* (лат. conglomerates - нагромаджений) – сукупність незнайомих один одному індивідів. Розвиток групи може відбуватися за двома напрямками: за просоціальної орієнтації (рух до позитивного полюса) група, долаючи різні стадії, розвивається уверх аж до найвищої точки, якою є колектив. За асоціальної спрямованості (рух до негативного полюса) група перетворюється на антиколектив. Поступальний розвиток групи, на думку Л. Уманського, стримують (і зумовлюють) такі суперечності:

- між потенційними можливостями групи та її реальною діяльністю;
- між зростаючою інтеграцією членів групи і потребою кожного з них реалізуватися в ній особистісно;
- між посиленням орієнтації групи на спільне «Ми» і усвідомленням місця і ролі групи в ширшій соціальній спільності.

Загалом підхід Л. Уманського зосереджується на динаміці групових процесів, характеристиці відмінних ознак розвитку групи.

Модель, запропонована І. Волковим, відображає власне емоційну динаміку групи. Охоплюючи чотири послідовних фази розвитку міжособистісного контакту – від первинного сприймання і впізнавання до зчеплення, вона містить детальний аналіз розвитку емоційних взаємин у малій соціальній групі.

Англійські консультанти з управління Майк Вудкок і Дейв Френсіс, аналізуючи проблему зрілості групи, зосереджуються на таких стадіях її розвитку: притирання, ближній бій, експериментування, ефективність і зрілість. За їх спостереженнями із підвищенням якості роботи групи розширюються можливості

об'єднаних у ній індивідів. Унаслідок цього все більше їх бере участь у плануванні, прийнятті рішення, розв'язанні проблем.

Різноманітні стадії групового розвитку аналізують стратометрична теорія колективу (А.Петровський), емпірична модель розвитку групи (Г.Стенфорд і А.Роарк) та ін.

Попри певні відмінності, кожна модель утворення малих соціальних груп не залишає поза увагою такі основні етапи:

- орієнтування у ситуації; особливість цього етапу полягає в орієнтації осіб групи у міжособистісних взаєминах;
- конфлікт; він є результатом суперечності між індивідами, між групою та індивідами, а також між різними уявленнями про групові цілі і засоби їх досягнення;
- динамічна рівновага; забезпечує функціонування групи як єдиного цілого, не застраховуючи від виникнення нових непорозумінь.

Виокремлення цих етапів представниками різних наукових шкіл свідчить, що вони є неминучими у соціальному бутті кожної малої соціальної групи.

Важливою ознакою життя малої групи є реалізація групових норм. Вони становлять сукупність вироблених і санкціонованих групою правил і вимог, які регулюють поведінку індивідів, зумовлюють специфічну для кожної групи систему взаємодії, взаємовпливу і спілкування. Групову норму характеризують такі параметри:

- групова норма є продуктом соціальної взаємодії, що виникає в процесі життєдіяльності групи;
- групова норма може бути задана і більш широким соціальним оточенням;
- для кожної групової ситуації норми не встановлюються, вони формуються залежно від значущих для більшості групи ситуацій;
- система норм забезпечує індивіда орієнтирами в навколишньому середовищі;
- соціальні норми не лише уніфікують поведінку в групі, а й регулюють внутрігрупові відмінності;
- норма може приписувати стандарти поведінки в загальній ситуації, а може визначати реалізацію конкретної ролі у конкретній дії, в якій опиняється людина як носій ролі;

- норми різняться за ступенем прийняття їх групою: одні – схвалюють майже всі, інші – підтримує меншість;

- норми різняться за мірою і широтою девіантності, які вони допускають, а також діапазоном санкцій, які при цьому застосовуються;

- групові норми призначені забезпечувати існування групи як цілісної системи;

- норми можуть бути чинником ригідності (лат. *rigidus* – твердий, заціпенілий) групи та особистості, обмежувати їх діяльність у нових чи невизначених ситуаціях, гальмуючи процеси індивідуального та групового розвитку.

Соціальна психологія, вивчаючи нормативну поведінку, зосереджується на різноманітних аспектах впливу норм групової більшості і меншості, а також на відхиленнях індивідів від групових норм.

Вплив групової більшості часто реалізується через конформізм як феномен групового тиску. На рівні буденної свідомості це поняття має позитивне, негативне і нейтральне значення.

Конформізм (лат. *conformis* - подібний, відповідний) – *пасивне, пристосовницьке прийняття групових стандартів поведінки, безапеляційне визнання існуючих порядків, норм і правил, безумовне схиляння перед авторитетами.*

Таке тлумачення конформізму охоплює різні, хоч зовні подібні, явища:

- відсутність у людини власних поглядів, переконань, слабкість характеру, пристосовництво;

- однаковість у поведінці, згода індивіда з поглядами, нормами, ціннісними орієнтаціями більшості людей, котрі його оточують;

- результат тиску групових норм на індивіда, який унаслідок цього тиску починає діяти, думати, відчувати так само, як й інші члени групи.

Нерідко для позначення різноманітних проявів явища конформізму використовують поняття «конформна поведінка» та «конформність». Оскільки конформізм є ширшим соціально-психологічним явищем, у конкретних дослідженнях здебільшого йдеться про конформну поведінку та конформність. Зміст цих понять вказує на суто психологічну характеристику позиції індивіда стосовно

позиції групи: приймає чи відкидає він визнані групою норми, стандарти, цінності, властивості.

Конформна (лат. *conformis* – подібний) поведінка – дія людини, яка проявляється у її податливості реальному чи уявному тиску групи, у зміні установок і вчинків відповідно до позиції спільноти, до якої вона причетна.

Реакція індивіда на груповий тиск може бути вербальною і поведінковою. Для соціальної психології важливо, чи змінюється думка індивіда внаслідок того, що він переконався в чомусь (чи відбулися зміни його когнітивної структури), чи він лише зовні демонструє зміни, а насправді власної думки не змінив.

Конформність – схильність індивіда піддаватися думці групової більшості, реальному чи уявному тиску групи.

Конформність проявляється там, де наявний конфлікт між думкою особистості і позицією групи. Ознаками її є зміна поглядів і поведінки індивіда відповідно до точки зору більшості. За своєю сутністю конформність може бути *зовнішньою* (індивід тільки зовні демонструє підкорення думці групи, продовжуючи внутрішньо чинити їй опір) і *внутрішньою* (справжнє перетворення індивідуальних установок первинної позиції індивіда на користь групи, засвоєння ним думки більшості). Різновидом залежності особи від групи є *негативізм* – опір груповому тиску, демонстрація поведінки або думок, які суперечать позиції групи. Нерідко поняття «негативізм» вживається в тому значенні, що й поняття «нонконформізм». Іноді їх зміст розмежовують, характеризуючи *негативізм* як демонстрацію поведінки або думки, що суперечить поглядам більшості, незалежно від того, чи має рацію ця більшість, а *нонконформізм* – як демонстрацію думки чи поведінки, що спирається на власний досвід, незалежно від думки чи поведінки групової більшості. Як антитезу конформності використовують поняття «*нонконформність*» (лат. *non* – ні і *conformis* – подібний, відповідний) – цілковита незгода, нехтування будь-якими нормами та цінностями групи. Ознаками її вважають заперечення вимог, очікувань, норм, розпоряджень соціуму. Водночас відомі тлумачення нонконформізму не як альтернативи, а одного з проявів конформності.

Соціальна психологія протягом кількох десятиліть вивчає проблеми конформізму. У середині 30-х років XX ст. американський

психолог М.Шериф досліджував у лабораторних умовах формування групових норм та їх вплив на людей, використовуючи так званий автокінетичний ефект (оптичну ілюзію руху нерухомої світлової точки в затемненому візуальному полі). Результат цього та інших подібних експериментів навели на такі висновки:

- у ситуації невизначеності індивід, зіставляючи та порівнюючи власні думки з думками інших, схильний погоджуватися, як правило, з більшістю, пристосовуватися до неї;

- загальна система орієнтирів, яка сформувалася у присутності інших людей, продовжує впливати на погляди та судження індивіда навіть за відсутності джерела цього впливу.

М.Шериф не досліджував власне конформізм. Метою його було вивчення процесу виникнення та формування соціальної норми в умовах лабораторії, а також з'ясування різноманітних аспектів навіюваності людини.

На початку 50-х років XX ст. американський дослідник Соломон Аш звернув увагу на проблеми групового тиску, використавши метод «підставної групи». Відчутна активізація досліджень і дискусій про природу конформізму як соціального явища, що відбулася в наступні десятиліття, збагатила соціальну психологію багатьма конкретними висновками. Зокрема було встановлено, що високий ступінь конформності є наслідком недостатньо розвиненого інтелекту, низького рівня самосвідомості та ін. Саме тоді було зроблено висновок, що людина може бути конформістом або неконформістом. Тобто існує два варіанти ставлення особистості до групової думки: або незгода, відчуження, або повне прийняття її. Стверджувалося також, що ступінь конформності залежить від ситуації, складу та структури групи. Однак ці чинники так і не були з'ясовані (очевидно через лабораторний характер групи, що не дало змоги врахувати значущість для індивіда групової думки). Негативну роль відіграла й абстрактність учасників експерименту, що проявилася у відсутності інформації про їх індивідуальні особливості, соціальні характеристики (цінності, переконання та ін.). Та й сама модель варіантів поведінки була дещо спрощеною, оскільки враховувала лише два її типи: конформну і неконформну. Насправді реальне життя в групі може бути пов'язаним з третім типом поведінки, ґрунтованим на свідомому визнанні особистістю норм і стандартів групи.

Попри ці недоліки, методика С. Аша була використана в подальших експериментах, оскільки багато вчених вважають її взірцем наукової творчості, безапеляційно визнаючи її гуманістичну спрямованість.

Подальші дослідження конкретизували чинники, що зумовлюють конформну поведінку, впливають на неї та визначають рівень конформності. Це – наявність конфлікту (реального, уявного) між індивідом та групою; тиск (вплив) групи через оцінки, образливі жарти тощо; однотайність більшості; згуртованість групи; особливості ситуації; особливості взаємозв'язку індивіда і групи; особливості відповіді на тиск групи; тендерні і вікові особливості; індивідуальні особливості індивіда; соціокультурні особливості; значущість ситуації для індивіда та ін.

Конформні особи виявляють слабший інтелект, ніж незалежні, їм більше притаманні догматичність, стереотипність мислення, нечіткість думок та висловлювань. Сфера мотивації та емоційних функцій конформної особи характеризується недостатньою силою характеру, невмінням володіти собою у стресових ситуаціях. У сфері самосвідомості вони страждають комплексом неповноцінності, а в стосунках з іншими проявляють авторитарність, занепокоєність справами інших людей. Конформність як міра підпорядкування людини груповим нормам та вимогам є не особистісною рисою, а властивістю міжособистісних відносин, пов'язаних із рівнем розвитку групи, характером її діяльності, ситуацією, наявністю у групі індивідів, які відхиляються від загальної думки, та ін.

Багато дослідників вважає конформізм негативним явищем, якому властиве свідоме пристосування, навіть пристосовництво до дійсності. Їх оцінки ґрунтуються на переконаннях, що конформізм за своєю суттю є явищем не так психологічним, як етичним. Опоненти ж доводять, що конформізм виконує важливі функції у процесі соціалізації особистості, інтеграції її у соціальну спільноту. Досить своєрідні міркування висловлюються щодо явища конформності, яке, на відміну від конформізму, окремі науковці вважають неоцінним, тобто таким, що перебуває поза оцінкою. Важливу відмінність конформності від конформізму вони вбачають у тому, що конформність може проявлятися не стільки на рівні індивідуальних відмінностей, скільки на рівні особливостей групової ситуації. Відомі також намагання трактувати конформність до групових норм в одних

випадках як позитивний, в інших – як негативний чинник функціонування групи. За твердженням прихильників цієї точки зору, деколи конформність може стимулювати навіть альтруїстичну поведінку або поведінку, яка узгоджується із моральними критеріями самої особистості. Натомість прийняття групових норм, що переслідує особисту вигоду, кваліфікується як *приспособництво*. За таких обставин конформність спричинює різні негативні ефекти.

Нормативний тиск (вплив) вступає у непросту взаємодію з можливостями і ресурсами, які перебувають у розпорядженні групової меншості.

Вплив норм меншості. Дослідження проблеми впливу норм меншості започаткував французький соціальний психолог С.Московічі, з'ясовуючи умови, за яких меншість може не тільки чинити опір, а й бути активним джерелом впливу. Спершу вчений звернув увагу на те, що індивід не завжди поступається тиску групи. Аналіз цього феномену вилився в *концепцію «активної меншості»*, згідно з якою конформність може бути формою переговорів між втягненими у конфлікт щодо певної реальності меншістю і більшістю. Невдовзі було зроблено висновок, що підпорядкування індивіда вимогам групи є не єдиним способом розв'язання конфлікту. Ефективним і навіть неминучим нерідко може бути прийняття більшістю або її частиною позицій меншості (поняття «меншість» використовується в його буквальному значенні). В подальших дослідженнях меншість стали визначати не за кількісним критерієм, а за критерієм впливу.

Меншість – частина групи, наділена меншими можливостями впливу (авторитетом, статусом та ін.).

З таких позицій чисельна меншість фактично може бути більшістю, якщо зможе нав'язати свою думку іншим.

Значущість експериментальних досліджень С. Московічі, його колег та послідовників полягає у встановленні факту існування нормативного впливу меншості та його механізмів, в апробуванні нової моделі соціального впливу, у з'ясуванні залежності впливу меншості від різноманітних змінних (порядок відповідей підставних осіб, тип відповідей та ін.). Ці дослідження навели на висновок, що вплив меншості не можна пояснити тими механізмами, які традиційно використовувалися для пояснення впливу більшості, адже вона не має стільки однодумців, як більшість. Крім того, меншість часто

позбавлена змоги здійснювати нормативний контроль над більшістю, доступу до інформаційних засобів впливу. Тому джерела, сутність, чинники впливу меншості є принципово іншими, ніж у більшості. Найвідчутніші з них пов'язані з манерою (стилем) поведінки меншості. Компонентами і водночас параметрами цього стилю є послідовність, постійність, впевненість у собі, здатність залучати до меншості представників більшості, стійкість, структурування і виклад відповідних аргументів. Особливо відчутним є вплив послідовної поведінки меншості на позицію у групі. Стійкість опозиції підриває групову єдність, демонструючи, що думка більшості не є абсолютною і остаточною. Беззаперечно й те, що меншість, яка твердо стоїть на своїх позиціях, впливовіша, ніж хитка меншість. За спостереженнями С.Московічі, прямування меншості за більшістю є просто публічною уступкою, а погодження більшості з меншістю означає і відтворює справжнє нове сприймання дійсності (в експерименті – це сприймання блакитної смужки як зеленої).

У процесі експериментів було з'ясовано, що письмово сформульовані пропозиції меншості у формі закликів та безкомпромісних висловлювань впливали менш ефективно, ніж сформульовані стримано. Послідовна меншість, яка поводить себе у надто ригідній манері (безкомпромісній, категоричній, догматичній, суворій у висловлюваннях), впливає значно слабше, ніж меншість, що використовує гнучкий (адаптивний, м'який у формулюваннях, відкритий для компромісів) стиль переговорів. Вплив постійної меншості залежить і від глибини й сили переконаності представників більшості, від взаєморозуміння між ними, однастайності у висловлюванні думок та пропозицій.

Узагальнені порівняння особливостей впливу більшості та меншості можна звести до таких положень:

- більшість здійснює сильніший вплив на рівні реакції людей на факти, меншість – на рівні правильності позиції;
- вплив більшості стає помітний доволі швидко, вплив меншості може виявитися не в даній ситуації, а в наступних, хоча б частково пов'язаних із нею за змістом.

По-різному виявляється вплив більшості та меншості на внутрішній стан людини. Переживаючи конфлікт з більшістю, індивід часто відчуває свою некомпетентність, незахищеність. Позицію меншості більшість чи її представники розглядають з іронією,

роздратуванням, кваліфікують як помилкову. Послідовна меншість сприймається як достатньо впевнена у собі. Меншість викликає відчутніші когнітивні зусилля, ніж більшість, зумовлює виникнення багатьох альтернатив. Крім того, наявність іншої позиції суттєво підвищує вірогідність вироблення індивідом і групою нових креативних (творчих) підходів, оригінальних, прогресивніших суджень і рішень.

Оскільки в реальному житті вплив більшості і меншості існує у єдності, то для побудови цілісної концепції функціонування малої групи ці впливи доцільно розглядати як динамічну систему, в якій вплив більшості виконує для групи роль стабілізуючого механізму, оскільки об'єднані у ній індивіди є запорукою існування групи як цілісності на певний момент розвитку. Водночас високий рівень конформності індивідів у групі, відсутність меншості, яка не поділяє загальної позиції, може спричинити застій, надмірне підвищення конформності. Меншість, порушуючи своїми поглядами і діями цю рівновагу, якщо не забезпечить відповідні зміни, то, принаймні, запропонує різноманітні варіанти розв'язання проблеми.

Використана та рекомендована література

Базова

1. Савчин М. Загальна психологія. Підручник / М.Савчин. – К.: ВЦ «Академія», 2020. – 344 с.
2. Мисник С., Ільїна Н. Загальна психологія: теорія та практикум / С.Мисник, Н.Ільїна. – К.: «Університетська книга», 2017. – 352 с.
3. Основи психології та міжособове спілкування: навчальний посібник (ВНЗ I-III р.а.) / Л.В. Засєкіна, Т.В. Пастрик. – К.: «Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Медицина», 2018. – 216 с.
4. Загальна психологія / Сергєєнкова О., Столярчук О., Коханова О. – К.: ЦУЛ, 2019. – 296 с.
5. Максименко С. Загальна психологія / С.Максименко. – К.: ЦУЛ, 2019. – 272 с.

Допоміжна

1. Варій М. Й. Загальна психологія : підручник /для студ. психол. і педагог. спец. - 2-ге вид., випр. і доп. / М.Й.Варій. – К. : ЦУЛ, 2007. – 968 с.
2. Дрозденко К. С. Загальна психологія в таблицях і схемах: Навч. посібник / К. С. Дрозденко. – К. : Професіонал, 2004. – 304 с.
3. Загальна психологія: Практикум: Навч. посіб./ В. В. Волошина, Л. В. Долинська, С. О. Ставицька, О. В. Темрук. – К. : Каравела, 2005. – 280 с.
4. Корольчук М. С. Психологія: Схеми, опорні конспекти, методики : навч. посіб./ за заг. ред. М.С.Корольчука. / Микола Степанович Корольчук. – К.: Ельга; Ніка-Центр, 2009. – 320 с.
5. Макарова Л. Л. Загальна психологія: методичні розробки семінарських занять: Навч.посібник. / Л. Л. Макарова, В. М. Синельніков. – К.: ЦУЛ, 2005. – 200 с.
6. Максименко С. Д. Загальна психологія: Навч. посіб.- 2-е вид., стереотип. / С. Д. Максименко. – К.: МАУП, 2001. – 256 с.
7. М'ясоїд П. А. Курс загальної психології: Підручник: у 2 т. / П.А.М'ясоїд. – К.: Алерта, 2011. – Т. 1. – 496
8. с.
9. М'ясоїд П. А. Курс загальної психології: підручник: у 2 т. / П.А.М'ясоїд. – К.: Алерта, 2013. – Т. 2. – 758 с.
10. Цимбалюк І.М., Яницька О.Ю. Загальна психологія. – К.: ВД Професіонал, 2004. - 304 с.
11. Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія. Як допомогти собі та іншим: Курс лекцій / Т. Ф. Цигульська. – К. : Наукова думка, 2000. – 190 с.